

1.
5

B. oct.
2885

N E D E R L A N D
E N D E V R I J H E I D V A N G E D A C H T E I N E U R O P A ,

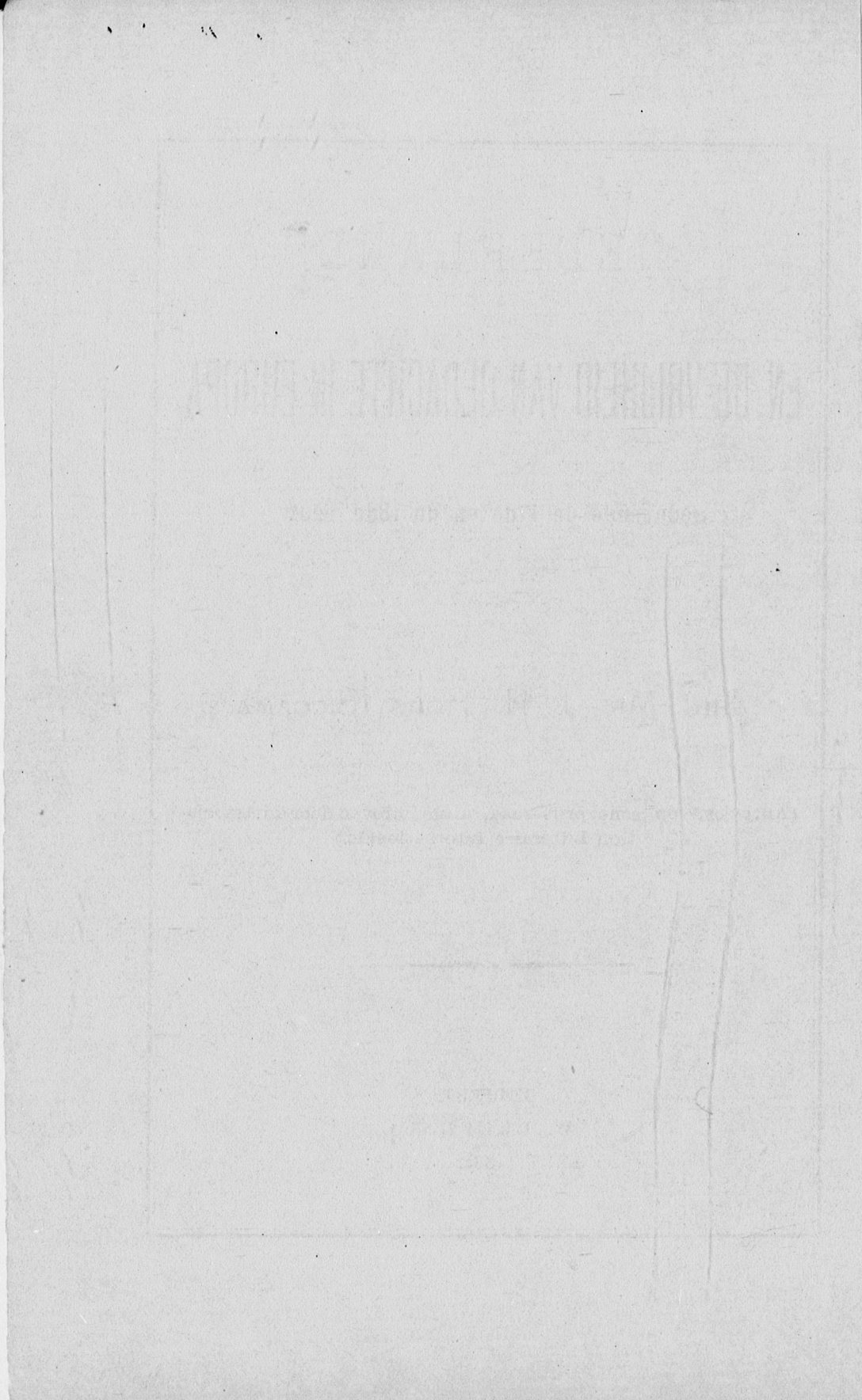
gedurende de 17de en de 18de eeuw.

DOOR

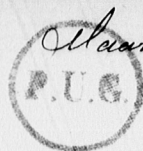
JHR. MR. J. H. HORA SICCAMA.

(Antwoord op eene prijsvraag, uitgeschreven door de Association Littéraire Internationale.)

UTRECHT.
J. W. LEEFLANG,
1885.

B. 8° 2885

Nederland en de Vrijheid van gedachte in Europa,
gedurende de 17e en de 18e eeuw,

DOOR

JHR. MR. J. H. HORA SICCAMA.

In de dagen die wij beleven, nu de geest van kritiek, welke onze eeuw kenmerkt, niet het minst op het veld der geschiedkunde, zoo menigen gevestigden naam afbreekt en zoovele lang gekoesterde overleveringen als hersenschimmig verwerpt, is het voor het nederlandsche hart verkwikkend zich te mogen bezighouden met de bestudering eener vraag, wier oplossing niet anders dan aan den roem des Vaderlands kan ten goede komen.

De herinnering aan de vrijheid, die van ouds in Nederland genoten werd, is, zoowel binnen als buiten onze grenzen, levendig. Op het gebied der vrijheid van denken en het gedachte te uiten, van de vrijheid van drukpers in één woord, is echter, ongelukkiger wijze, minder de herinnering overgebleven aan het goede dat daardoor is gesticht, dan aan het misbruik dat daarvan, vooral in het laatste tijdperk der Republiek, is gemaakt, en het kwaad daardoor teweeggebracht.

Bijna spreekwoordelijk is het te gewagen van de onbeschaamdheid der hollandsche dagbladen en pamfletten, van de gewetenloosheid onzer uitgevers. En zeker is niet te ontkennen dat de gemakkelijheid, waarmede hier te lande slechte boeken in het licht gegeven konden worden, en de winzucht der nederlandsche boekdrukkers — of ook, veelal, van vreemdelingen, die zich als zoodanig in Nederland waren komen vestigen — rechtstreeks hebben medegewerkt tot voorbereiding van de gebeurtenissen, welke Europa op het einde der vorige eeuw hebben ten onderst boven gekeerd, en die ten slotte aan ons Vaderland op het verlies zijner onafhankelijkheid zijn te staan gekomen. En toch was te nauwnood ons volksbestaan herwonnen, of dezelfde vrijheid werd weder ruimschoots verleend, om tot op den huidigen dag, als een der kostbaarste rechten van de nederlandsche natie, door de Grondwet gewaarborgd, in eere te blijven.

Om die schijnbare tegenstrijdigheid te verklaren, moet niet voorbijgezien worden, hoe het misbruik 't welk langzamerhand ontstond, en dat, uit den aard der zaak, wel het meest in het oog moest vallen, slechts een wilde loot geweest is van den echten boom der vrijheid, wiens vruchten niet zoo dadelijk de aandacht der menigte trokken. Raadpleegt men onze geschiedschrijvers, dan wordt meest van de vrijheid van drukpers in Nederland gewag gemaakt als van eene algemeen bekende zaak, maar vraagt men hoe die vrijheid geregeld was, en hoedanig hare uitwerking, dan vindt men doorgaans slechts lange opsommingen van tegen de drukpers gerichte Plakkaten en Resolutien, zoo scherp, dat zij, op het eerste gezicht, ganschelijk niet den indruk geven van voor een vrij Gemeenebest te hebben gediend, terwijl zij dan toch telkens op nieuw blijken in de toepassing tot niets te hebben geleid.

Brengt men evenwel die verbodsbepalingen in verband met de van elders bekende geschiedkundige gebeurtenissen, en met de eigenaardige toestanden, waarin de oude Republiek heeft geleefd, dan erlangt men aldaar de bewustheid dat de vrijheid van denken en spreken in Nederland geenszins, zooals wel eens beweerd is, eene denkbeeldige overlevering is, ¹⁾ maar wel zeer bepaald een historisch feit, 't welk te meer opmerking verdient, naar dien te gelijker tijd noch in Frankrijk, noch tot op het uiterste einde der 17e eeuw in Engeland, evenmin als in de aan ons land grenzende duitsche Staten ²⁾, of in de stamverwante zuidelijke Nederlanden ³⁾ eenige vrijheid van dien aard bestond.

Ten einde dit te verstaan zal best zijn den draad der geschiedenis eenvoudig te volgen.

In het midden latende of de boekdrukkunst al dan niet in de Nederlanden is uitgevonden, is het toch ontegenzeggelijk dat, reeds voor het einde der 15de eeuw die kunst hier te lande op ruime schaal werd beoefend ⁴⁾, en dat daaraan eene algemeene ontwikkeling was te danken, die, bij de groote mate van vrijheid, door de Privilegiën aan de landzaten verzekerd, hiertelande, niet gelijk elders alleen de bevoorrechte klassen, maar de natie in haar geheel, reeds vroeg deed rijpen voor de hervormingsdenkbeelden, waarvan de aanvang der 16de eeuw zwanger ging. Nauwelijks waren drie jaren verloop sedert Luther zijne stellingen aan de kerkdeuren te Wittenberg had aangeslagen, of reeds werd in deze landen een keizerlijk Plakkaat uitgevaardigd, tot stuiting van den stroom der nieuwe denkbeelden, die de leuvensche faculteit bereids in 1518 had veroordeeld. Doch van 1521 af, mocht eene reeks van Plakkaten trachten de drukpers te bedwingen, de luthersche geschriften te vernietigen en de spotprenten op Paus en Keizer, waarin de onderdrukte gevoelens zich als 't ware zichtbaar open-

baarden ⁵⁾ te verbieden, — geene maatregelen, hoe streng ook, konden baten; ofschoon door de Regeering vervolgd, won de nieuwe leer dagelijks veld, en, als altijd en overal, werd het bloed der martelaren tot zaad der Kerk. Strenger nog en wreeder dan keizer Karel was Filips II, en, in zijn naam, zijn stedehouder, de hertog van Alva. Van dezen ging het Plakkaat uit van 19 Mei 1570, welks oorsprong aan den beruchten Vargas in overleg met Aryas ~~25~~ Montanus, den vader der Inquizitie, wordt toegeschreven, en dat tot op het einde der vorige eeuw voor de zuidelijke Nederlanden de grondslag gebleven is voor eene wetgeving, waarbij de drukpers onder het dubbel toezicht gesteld werd, van de Geestelijkheid en de Inquizitie eenerzijds, en anderzijds van eenen Archi-typographus, ⁶⁾ wiens taak wel oorspronkelijk werd beperkt tot het «examineren en approberen van de meesters en werklieden der printerij», maar die later in het staatkundige dezelfde bevoegdheid tot censuur schijnt te hebben bezeten, als de bisschoppen in het kerkelijke.

Maar toen dat Plakkaat te Brussel gegeven werd was reeds de opstand uitgebroken, waaruit na tachtigjarige worsteling, de vrije en onafhankelijke Republiek der Vereenigde Provinciën, luisterrijk zou te voorschijn treden. Eene geschiedenis van dien strijd behoort niet tot dit bestek, maar wel dient tot recht verstand van den staat van zaken hiertelende, ook ten opzichte der vrijheid van drukpers, herinnerd te worden, hoe in 1579 de noordelijke gewesten de Unie van Utrecht sloten, en hoe dat verbond, onder den drang der omstandigheden aangegaan, tot 1795 ten grondslag voor de Republiek is blijven strekken; deze bestond alzoo uit zeven, van elkander volkomen onafhankelijke gewesten, die in tijden van gevaar wel altijd trouw verbonden waren, doch in dagen van voorspoed vaak naijverig, bijkans

vijandelijk tegenover elkander stonden. ⁷⁾ aan het hoofd dier Unie stond, zonder krachtig centraal gezag naar buiten, eene vergadering van afgevaardigden uit de provinciale Staten, welke laatste wederom grootendeels waren samengesteld uit vertegenwoordigers der stedelijke Regeeringen, zoodat ten slotte iedere stad zich tot zekere hoogte als Souverein in den lande beschouwen kon; toch niettegenstaande dien gebrekkigen Staatsvorm heeft, de Republiek stand gehouden, dank zij der veerkracht en den ernstigen wil der natie, om haar eens gewonnen vrijheid tot het uiterste toe te handhaven. En die vrijheid was niet een bloote leus alleen geschikt om de gemoederen van het algemeen in beweging te brengen; neen, zij was ten onzent van ouds eene der levensbedingen van een Staat, die, door handel en nijverheid tot beteekenis gekomen, zonder het behoud der burgerlijke vrijheid, niet kon blijven bestaan. De handelsgeest en de vrijheidszin der Nederlanders zijn dan ook op het nauwst verwant, en van den aanvang aan zag de Regeering in dat, tot bevordering van den bloei dezer landen, de eene onafscheidelijk was van de andere. ⁸⁾ Eene elders ongekende vrijheid van denken en spreken was dan ook, van oudsher in Nederland inheemsch ⁹⁾ en dit verklaart genoegzaam het verschijnsel dat een Staat geboren uit den strijd tegen het Katholicisme, en voortdurend als een der bolwerken van het protestansch geloof erkend, tegelijkertijd het uitgangspunt is kunnen wezen, van waar de meest vrije denkbeelden en zelfs een groot deel der met allen Godsdienst spottende geschriften, over Europa is uitgestort.

Bevorderd werd nog die vrijheid door, ook al in tegenstelling met hetgeen in andere Staten plaats greep, hiertelande ruim toegang te verleen en aan alle vreemdelingen, die, om welke reden ook, zich hier mochten wenschen neder te zetten. Terwijl dezulken elders liefst

werden geweerd, of althans niet met de eigen onderdanen van den Staat werden gelijk gesteld, stonden de Vereenigde Provinciën ruim open voor allen die daar eene wijkplaats mochten zoeken. Vlamen, die de zegevierende wapenen van eenen Parma te ontvluchten hadden; ¹⁰⁾ Puriteinen en andere Sectarissen, die zich aan de onverdraagzaamheid der engelsche Staatskerk wenschten te onttrekken; ¹¹⁾ Joden, uit Spanje en Portugal verdreven, zoowel als uit Duitschland of van de boorden van den Weichsel; ¹²⁾ Jezuiten ¹³⁾ even als Wijsgeeren; ¹⁴⁾ Hugenoten uit Frankrijk, ¹⁵⁾ engelsche Staatkundigen en Vrijdenkers; ¹⁶⁾ Waldenzen uit Piemont ¹⁷⁾ en Herrnhutters uit Silezië; ¹⁸⁾ geestdrijvers ¹⁹⁾ en avonturiers ²⁰⁾ allen, zonder onderscheid, vonden deze landen voor hen geopend, en het was Amsterdam inzonderheid dat het voorbeeld van zoo groote gastvrijheid gaf.

Dat door alle die vluchtelingen met gretigheid gebruik werd gemaakt van de hier aangeboden bescherming, en vooral van de gelegenheid om in druk hunne denkbeelden te verdedigen of hunne lijdensgeschiedenis te verhalen, spreekt wel van zelve. Maar, zoo de Hooge Overheid, in het welbegrepen belang van den Staat, de geschetste gedragslijn volgde, moet men daarom niet meenen, dat de Staten-Generaal hun tijd zoo ver vooruit zouden zijn geweest, om voor de vrijheid als afgetrokken begrip te gloeien; integendeel, het beginsel gold in hun oog slechts voor zooveel het Nederland voordeel aanbracht / in eenig ander land dezelfde vrijheid te bevorderen, zouden zij, ware hun dat mogelijk geweest, eerder getracht hebben te beletten. ²¹⁾

Let men nu, na het aangestipte, meer bepaaldelijk op de vrijheid, welke de drukpers in de Republiek genoot, dan blijkt het dat die, zoo niet rechtens, dan toch feitelijk van den aanvang af heeft bestaan, en in haar beginsel nimmer is prijsgegeven, zoodat dan ook,

bij herhaling, op verschillende tijden ²²⁾ voorstellen tot invoering eener preventieve censuur voor geschriften van staatkundigen aard, zijn afgewezen; wel bestond die censuur in kerkelijke zaken, doch slechts in zoo verre, dat het den leden der heerschende Kerk niet vrijstond geschriften over theologische onderwerpen in het licht te zenden, zonder voorafgaande goedkeuring der kerkelijke overheid, hetgeen natuurlijk met de geheele inrichting van het kerkgenootschap, als Staatskerk samenhangt²³⁾; in het staatkundige daarentegen werden alleen, naar gelang zulks voorkwam, of bepaalde soorten van werken verboden, als gevaarlijk voor de gemeene rust, of strijdig met de openbare zedelijkheid, of wel de verkoop van enkele, bepaald met name genoemde geschriften werd, veelal om redenen van politieke aard, verhinderd, en daar, gelijk reeds werd aangemerkt, iedere Provincie souverain was, had men dan vaak het zonderling schouwspel, dat een werk, hier als gevaarlijk of zedeloos veroordeeld, in de naaste stad openlijk te koop²⁴⁾ lag, en dat verboden boeken, heimelijk op ruime schaal, van het eene gewest in het andere werden ingevoerd. Voegt men nu daarbij dat het gezag uitgeoefend werd door magistraten, die daarmede slechts voor een tijd waren bekleed, dan verklaart zich hoe nu eens werken verboden werden, die reeds sedert jaren in omloop waren, dan weder plotseling het verbod van andere werd ingetrokken, al naarmate zulks het persoonlijk inzicht medebracht van degenen, die op kussen zaten. ²⁵⁾ En daar er geene algemeene strafwet bestond, maar zelfs binnen de grenzen der enkele Provinciën dikwijls verschillend recht heerschte, waarvan de toepassing ook al op geheel ongelijke wijze werkte, kan men nagaan hoe gemakkelijk het viel zich te onttrekken aan de werking der Plakkaten. Het strengst nog waren de bepalingen tegen de dagbladen, deels om

het publiek maken van ambtelijke stukken en staatsgeheimen te voorkomen,²⁶⁾ deels om het verspreiden van verdichte, of aan vreemde Regeeringen min welgevallige tijdingen te beletten; en voornamelijk de meest door vreemdelingen hier te lande geschreven en voor het buitenland bestemde fransche «gazettes» waren onderworpen aan een streng toezicht, dat te sterker treft, naarmate overigens grooter vrijheid, ongebondenheid zelfs heerschte.

Met het algemeen toezicht der Regeering op de gedrukte boeken stond het verleen van privilegiën door de Staten der Provinciën, of ook wel door de Staten-Generaal, slechts in middellijk verband. Terwijl toch elders — in de spaansche Nederlanden b.v. — het octrooi aan eenig werk verleend ten bewijze strekte dat de inhoud door de «censores» en de «visitatores librorum» was goedgekeurd,²⁷⁾ beoogden de privilegiën hier te lande uitsluitend het verzekeren van het recht van den uitgever, door wien zoodanig privilegie was aangevraagd.²⁸⁾ Uitdrukkelijk werd, op verschillende tijden verklaard, dat de inhoud van het werk daardoor in geenen deele «geadvoueerd of geauthoriseerd,»²⁹⁾ doch alleen de uitgever tegen nadruk beveiligd werd; maar toch kon zoodanig privilegie herroepen worden, en dat juist van wege den inhoud van het werk³⁰⁾, hetgeen zeker evenmin logisch schijnt als praktisch, daar dan juist de verboden en dien tengevolge te meer gezochte boeken, te vrijer konden worden nagedrukt. Doch de Staten sloten liefst de oogen voor dergelijke gevolgen van de door hen genomen maatregelen, even als voor zoovele andere misbruiken uit de vrijheid van drukpers voortvloeiend, en die ter wille van die vrijheid zelve oogluikend werden geduld. Indien toch de talrijkheid der Plakkaten tegen de uitspattingen der pers, de bandeloosheid der schotschriften en der paskwillen en

den overmoed der dagbladschrijvers iets bewijst, dan is het juist dat die zoo vaak herhaalde en telkens verzwaarde bedreigingen al zeer weinig uitwerking schijnen te hebben gehad, en als degenstooten in het water hebben gewerkt. Was het echter in enkele gevallen, waarin 's Lands veiligheid op het spel stond, den Staten ernst, dan wisten zij zich te doen eerbiedigen, maar overigens was het dikwerf als een spiegelgevecht tusschen de Regeering en de gilden der uitgevers en boekdrukkers, waarbij deze de openbare meening op hun hand hadden.³¹⁾ Dit laatste werd reeds vroeg duidelijk. Nauwelijks twee jaren nadat de Unie van Utrecht gesloten was³²⁾ vond de Regeering van Holland geraden den verkoop te verbieden van «ergelijke boekxens, nieuwsmaren, liedekens, refereinen» enz., en zulks onder bijvoeging dat voortaan niets gedrukt zoude mogen worden, zonder voorafgaand verlof der overheid; doch de magistraat van Leiden, waar destijds reeds rondom de jeugdige Hoogeschool de voornaamste boekdrukkers gevestigd waren,³³⁾ weigerde ronduit eene ordonnantie aan te nemen, die zou blijken onuitvoerbaar te wezen, gelijk ook inderdaad het geval was.³⁴⁾ De Staten mochten nog eenigen tijd zoeken dien maatregel door te zetten³⁵⁾, het bleef bij dreigen en bij hernieuwen der Plakkaten; zoo werden in 1608, tijdens de onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand, scherpe bepalingen gemaakt³⁶⁾ tegen de «libellen» en de «pasquillen», waarmede het land als 't ware overgoten werd, en waarin de binnenlandsche aangelegenheden niet alleen, maar ook de staatkunde der geallieerden en vrienden van den Staat vrijelijk werden beoordeeld, doch, terwijl het Plakkaat in strenge bewoordingen sprak, en de Overheid nogmaals beproefde den onderdanen in te scherpen, dat eigenlijk, buiten hare voorkennis, niets in het licht gegeven mocht worden, bleef toch, zooals de gelijktijdige geschiedschrijvers melden, het on-

derzoek naar de schrijvers en verspreiders der verboden stukken, als strijdig met de vrijheid, achterwege.³⁷⁾ Bij de staatkundige en kerkelijke twisten, die den duur van het Bestand kenmerkten, en die op de terechtstelling van Oldenbarnevelt uitliepen, steeg dan ook de teugelloosheid ten top. Als uitgelaten spotten de paskwilschrijvers met alle maatregelen, die tegen hen werden genomen,³⁸⁾ niet het minst met de, reeds ten tijde van Karel V ingevoerde bepaling, dat elk gedrukt stuk voorzien moest zijn, van de aanwijzing van drukker of uitgever: «Gedrukt te Vrijburg» of «buiten Amsterdam» noemt zich een pamflet; met «Privilegie der vrijheid,» of «met Niemands Privilege» verschijnt een ander.⁴⁰⁾

Maar hoe eigenaardig die pamfletten-litteratuur ook zijn moge en hoe wezenlijk belangrijk voor de kennis van de geschiedenis dier dagen, toch droeg gelukkig de vrijheid in Nederland nog andere vruchten van vrij wat hooger gehalte en meer waardig in gedachtenis te worden gehouden. In de eerste plaats mag wel als rechtstreeksche vrucht van den nederlandschen vrijheidszin de hoogeschool van Leiden vermeld worden, eene belooning, als men weet, voor de manhaftige verdediging der Sleutelstad tegen den Spanjaard. Voor Noord-Nederland was de opening van die eerste gelegenheid om hooger onderwijs te ontvangen van groote beteekenis. Leuven en Douay waren in vijandelijk land en buitendien volbloed katholiek; Genève en Heidelberg, waar gereformeerde theologie werd onderwezen, Padua, waar rechtsgeleerdheid en geneeskunde bloeiden, Parijs en Orléans, Sedan en Saumur werden wel geregeld bezocht, maar waren toch uit den aard der zaak slechts voor eene bevoorrechte minderheid toegankelijk. In hunne plaats stond van nu aan Leiden te treden. Echter niet uitsluitend voor diegenen onder de nederlandsche jongelingschap, welke in die dagen van wapengekletter nog neiging voor

de studie bewaarden, was de nieuwe hoogeschool van gewicht. Weldra verkreeg zij eene internationale betekenis, die haar in Europa als een brandpunt der herlevende geleerdheid deed schitteren. Van heinde en ver werden mannen van naam geroepen om het hoogleeraarsambt te Leiden te aanvaarden⁴¹⁾, geene geldelijke opoffering scheen daarvoor den Staten van Holland te zwaar, en de roem van menigen buitenlandschen geleerde, om slechts een Junius en een Scaliger te noemen, is onatscheidelijk aan dien van Leiden verbonden. Dat was de eerste vrucht, die de verknochtheid onzer vaderen aan hunne staatkundige vrijheid, ten goede deed komen aan de vrijheid van wetenschappelijk onderzoek in geheel Europa.

Dat wetenschappelijk onderzoek zou evenwel weinig hebben gebaat, indien niet daarbij de middelen hadden bestaan, om de uitkomsten der geleerde nasporingen op ruime schaal bekend te maken. Doch, ook die middelen ontbraken niet. Geene drukkerijen waren sedert het einde der 16^e eeuw beroemder, dan die van Leiden. Daarheen waren verscheiden boekdrukkers uit Vlaanderen overgekomen, als Silvius, Haestens, de Hackiussen, Raphe-lingen,⁴²⁾ die er eene filiaal-inrichting bestuurde van het huis zijns schoonvaders Plantyn te Antwerpen; in Amsterdam, dat aldra met Leiden wedijverde, vond men de Blaeu's en de Jansoniussen, maar in beide steden bovenal de Elzeviers, de eerste drukkers van hun tijd, bevriend met al wat in hun dagen in Europa bogen mocht op den naam van geleerdheid, en wier belangrijke geschiedenis onlangs met meesterhand behandeld is, in een werk dat gerekend kan worden, ten hunnen opzichte het laatste woord te hebben gesproken.⁴³⁾ Hier is het de plaats niet om uitteweiden over de typografische verdiensten, waardoor de Elzeviers zich onder hunne tijdgenooten een naam hebben gemaakt; wij

hebben hier alleen te letten op hunne internationale beteekenis.⁴⁴⁾ Reeds in de eerste jaren der 17^e eeuw vindt men Lodewijk Elzevier, den eersten van zijn geslacht, in geregelde betrekking, niet alleen met de boekverkoopers te Frankfort — dat had hij gemeen met alle boekhandelaren van beteekenis uit dien tijd, die geregeld twee malen 'sjaars hunne waren op de frankforter mis gingen slijten — maar ook met Frankrijk en met Engeland, met Italië, zoowel als met het Noorden. Te Kopenhagen had Elzevier een gevestigden winkel, sedert de gebeurtenissen van den dertigjarigen oorlog aldaar den aanvoer van boeken uit Duitschland verhinderden; te Venetië, waarmede de Nederlandsche boekdrukkers reeds van ouds levendige betrekkingen onderhielden,⁴⁵⁾ hadden ook de Elzeviers een *dépôt*; naar Toscane verzonden zij hunne werken, even als naar Parijs en naar Londen; en zoo zij in dien buitenlandschen handel de eerste plaats innamen en den meesten roem inoogsten, ook anderen waren met grooten lof in den vreemde bekend, zooals Blaeu,⁴⁶⁾ de leerling van Tycho Brahe, om zijne kaarten en atlassen, terwijl de Jansoniussen, en hunne opvolgers, de Waesberghen, meer bepaald den boekhandel op Zweden dreven en eene drukkerij te Stockholm bezaten⁴⁷⁾. Maar onder die allen waren de Elzeviers de eersten, en het zal wel niet alleen de volmaaktheid hunner kunst zijn geweest, die hun zoo grooten naam had verschaft, maar ook bepaaldelijk de innerlijke waarde van verreweg het grootste deel der door hen uitgegeven werken.

Een hunner eerste ondernemingen was de uitgave der oude klassieken in klein formaat, eene nieuwigheid, die destijds voor eene stoutmoedigheid gelden mocht, daar de verbolgenheid der geleerde wereld daarover niet gering was; de klassieken, die tot dusver, behalve in eenige geringgeschatte uitgaven voor schoolgebruik,

nooit anders dan in folio gezien waren, verschenen nu in duodecimo — 't werd bijkans eene heiligschennis geoordeeld! maar het publiek gaf zijn bijval — en, herhaaldelijk herdrukt, heeft die handige uitgave zeker meer gedaan voor de verspreiding der oude letterkunde, dan de uitgewerkte commentaren en de onvermoeide opsporing van varianten van zoo menig kamergeleerde. Dit was echter slechts een eerste stap; van de dooden wendden zich de Elzeviers tot de levenden, van de grijze oudheid naar het streven van den geest huns tijds.⁴⁸⁾ Daarvoor leefden zij dan ook in het meest geschikt middelpunt.

Met den dood van prins Maurits van Oranje was, in 1625, het ijzeren tijdperk der Republiek gesloten; de gouden eeuw ving aan met den nieuwen Stadhouder, prins Frederik-Hendrik. Nauwelijks was deze in de waardigheden van zijnen broeder bevestigd, of er doet zich ontspanning gevoelen, na die zekere beklemming, die de laatste jaren van Maurits' Stadhouderchap kenmerkte. Zoon eener fransche moeder, die, na den dood des Zwijgers, zich de opvoeding van haren eenigen telg ten levenstaak had gesteld, gehuwd met eene schoone en schrandere vorstin, wier eergierige ijver voor den luister van het Oranjehuis tot in laten ouderdom aan haar nakroost is ten goede gekomen, is Frederik-Hendrik de eerste geweest onzer prinsen, die een eigenlijk gezegden hofstaat heeft gevoerd. Aan dat hof blonk nevens de prinses van Oranje, de gastvrij ontvangen koningin van Boheme, de geestige en fijnbeschaafde Elisabeth Stuart en hare dochters, waarvan de oudste zich als de groote vriendin van Descartes onderscheiden heeft⁴⁹⁾, en de jongste door hare trouwe briefwisseling met Leibnitz is bekend gebleven. En al moest nu uit den aard der zaak, in eene vrije Republiek, de onmiddellijke invloed van een hof gering zijn, op

den heerschenden smaak der hoogere standen moet die toch wel degelijk hebben gewerkt; want met 's Prinsen franschgezinde politiek zal wel nauw hebben samengehangen de toenemende ingenomenheid met fransche taal en zeden, die van dien tijd af in Nederland merkbaar werd — hetzelfde wat later kon worden waargenomen aan het hof van Berlijn, toen de oudste dochter van Frederik-Hendrik en Amalia van Solms hare hand gereikt had aan Frederik-Wilhelm van Brandenburg, den grooten Keurvorst.⁵⁰) In die nieuwe omgeving bracht de hollandsche prinses de geestbeschaving over der kringen waarin zij was opgevoed, en aan haar invloed is in de eerste plaats het gunstig onthaal te danken, dat in later jaren aan fransche geleerdheid en letterkunde aan de boorden van de Spree is te beurt gevallen.

Doch in Frederik-Hendriks tijd verkeerde Nederland nog in het schoonste tijdperk zijner nationale ontwikkeling. Bij den voorspoed onzer wapenen te land en ter zee, en bij de ongekenne rijkdommen die de handel uit verre gewesten herwaarts deed stroomen, beleefde onze letterkunde het hoogste tijdperk van haar bloei; Vondel, Huygens, Hooft, en hoe velen nevens hen waren in hunne volste kracht, en al kan, bij de weinige bekendheid der Nederlandsche taal over onze grenzen,⁵¹) hunne werking naar buiten in de verte niet vergeleken worden met den invloed, dien b. v. de fransche letterkunde op geheel Europa heeft uitgeoefend, zoo heeft die toch, tot zekere hoogte, ook wel degelijk bestaan.⁵²) Dat met name Milton, die het hollandsch machtig was, met Vondels werken bekend moet zijn geweest, en zijn Verloren Paradijs min of meer aan den Lucifer ontleend heeft, schijnt boven allen twijfel verheven.⁵³) En nevens de letterkunde — het behoeft zeker nauwelijks herinnerd te worden — ontsproot in de jeugdige Republiek eene schilderschool, die, door alle eeuwen heen,

den trots des Vaderlands mag uitmaken, terwijl de beoefening der wetenschappen op elk gebied tot de meest verschillende uitvindingen leidde. Op de beschrijving der samenstelling van een eersten verrekijker door een nederigen zeeuwschen brillenmaker, werd de groote Galilei tot de vervaardiging van zijn teleskoop gebracht;⁵³⁾ later was het naar Nederland dat de veroordeelde der Inquisitie het oog wendde, om zijne, in zijn vaderland verboden denkbeelden door den druk wereldkundig te maken. Aan de Elzeviers werd door hem die taak toevertrouwd; door hunne zorg verscheen in 1635 het «Systema Cosmicum»;⁵⁴⁾ een jaar later de reeds in 1616 aan de Groot-Hertogin van Toscane gerichtte brief, waarin Galilei betoogde dat zijne natuurkundige ontdekkingen geenszins in strijd waren met het gezag der H. Schrift, en in 1638 de «Discorsi e Dimostrazioni», opgedragen aan den graaf de Noailles, den ambassadeur van Lodewijk XIII te Florence, door wiens bemiddeling het handschrift naar Leiden was opgezonden, en voorzien van een bericht van den drukker aan den lezer, waarbij het belang van den inhoud werd uiteengezet.

Het lot van Galilei was niet juist aanmoedigend voor hen die denkbeelden koesterden, wier openbaarmaking der Roomsch-Katholieke geestelijkheid aanstoot zou kunnen geven. Dat begreep een andere denker van die dagen, de wijsgeer Descartes, wiens naam boven reeds vermeld werd. Als vrijwilliger de vaandels van prins Maurits volgend,⁵⁵⁾ had hij Holland leeren kennen; daaraan wendde hij zich, liever dan gehoor te geven aan de aanbiedingen hem in Frankrijk gedaan. Was te voorzien dat zijne filosofie hevigen tegenstand zou verwekken bij de theologen der nederlandsche Staatskerk, eene vervolging van zijn persoon zou hij althans op Neerlands vrijen bodem nimmer te vreezen hebben.

Twintig jaren bracht hij hier door, in de stilte van het hollandsche landleven, eerst te Egmond, later op Endegeest, buiten Leiden, een verblijf van waar het hem gemakkelijk moet zijn gevallen de uitgave zijner werken te bezorgen, welke, even als die van Galilei, door de persen van Elzevier het licht zagen.⁵⁶⁾

Een andere denker van dien tijd, zeker minder schitterend dan Descartes, maar wiens naam niettemin eene blijvende plaats bekleedt in Europa's staatkundige geschiedenis, is Thomas Hobbes; ook deze wendde zich met zijne verhandeling «de cive» tot de nederlandsche boekdrukkers⁵⁷⁾. Wel was eene eerste uitgave van dat werk in 1642 te Parijs gedrukt, maar er waren slechts weinige exemplaren van in het licht verschenen. Door den schrijver omgewerkt en vermeerderd, werd het betoog van Hobbes, in den vorm waarin het thans nog bekend is, in 1647 bij Lodewijk Elzevier te Amsterdam uitgegeven, en daarna bij herhaling herdrukt, terwijl er ook hiertelende eene fransche vertaling van uitkwam. Twintig jaren later was het alweder te Amsterdam, doch ditmaal bij Johan Blaeu, dat Hobbes zijn «Leviathan» in het licht gaf, waarvoor hij geen verlof had kunnen bekomen in Engeland, waar destijds de censuur nog in volle werking was. Later werd het werk ook hiertelende verboden, doch eerst in 1674, op een tijdstip toen, na den vrede van Westminster, staatkundige redenen noopten om met ongewone strengheid toetezien op al hetgeen in Engeland zou kunnen mishagen — hetgeen echter niet belette, dat in 1678 eene hollandsche vertaling van het verboden werk verscheen.

Overigens waren evenwel de releneeringen van Hobbes zoo min geschikt om in den smaak der Regeering of der burgers van eene vrije Republiek te vallen, als zijn betoog aangaande de onbepaalde gehoorzaamheid

die de onderdanen aan den Souverein verschuldigd zijn, het hoofd van Karel I van het schavot redden kon. Doch men meene daarom niet dat de omwentelingspartij in Engeland onverdeelden bijval in Nederland zou hebben gevonden. Verre van dien: had niet de provincie Holland uit handelsbelang, zorgvuldig getracht iedere breuk met de nieuwe Zuster-Republiek te voorkomen, dan had wellicht de meerderheid in de Staten-Generaal besloten tot meer afdoende maatregelen, dan een eenvoudig gezantschap, ten gunste van den gevangen koning, wiens zonen intusschen hiertelande eene toevlucht hadden gevonden bij hunne zuster, de gemalin van den jongen prins van Oranje. Gelijktijdig met hen⁵⁸⁾, was eene aanzienlijke schare Engelschen en Schotten herwaarts geweken, de eersten van die menigte politieke ballingen van over de zee, voor wie de Nederlanden, gedurende het geheele tijdvak der Stuarts geweest zijn, wat, op het einde de vorige eeuw, Colblentz was voor de fransche émigratie. Voor het Parlement was die verzameling van koningsgezinden, zoo nabij de engelsche kust, verre van aangenaam; om hunne ondernemingen te voorkomen werden twee afgevaardigden naar den Haag gezonden, waarvan een, Isaac Doreslaer of Doresläus, een Hollander van afkomst, nauwelijks alhier aangekomen, verraderlijk werd vermoord. Zoo groot was de beroering door dit voorval teweeg gebracht dat het der Regeering van Amsterdam aanleiding gaf tot hernieuwing van het verbod⁵⁹⁾ om geschriften uitgegeven waarbij «de wettige Regeering getaxeerd, de Kerk geschandaliseerd of de gemeene ruste getroubleerd werd»: sedert de koningin van Engeland toch in 1642 hiertelande de juweelen der kroon was komen verpanden, had het op nieuw «blauwboekjes geregend». Ook de Staten van Holland hernieuwden kort daarop hunne vroegere plakaten, tegen «libellen,

gedichten en tractaten⁶⁰⁾», en wel vooral om een geschrift te treffen van den beroemden leidschen hoogleeraar Salmasius, de, al weder door de Elzeviers gedrukte, «*Defensio regia pro Carolo I.*». Het verbod had echter al even weinig gevolg als vroegere maatregelen van dien aard, want binnen drie jaren werd het werk minstens negen malen gedrukt⁶¹⁾; meer uitwerking moet het antwoord gehad hebben dat Milton er twee jaren later op gaf, onder den titel van «*Defensio pro populo anglicano*»,⁶²⁾ indien het althans waar is dat Salmasius, zich verslagen gevoelend, Leiden verliet en als 't ware naar Zweden vlood, van waar hij, na een jaar terugkwam, om kort daarop, zijn leven van hartzeer te eindigen⁶³⁾. Milton was destijds nog geheel onbekend, althans buiten Engeland, en ook in zijn vaderland hadden zijne geschriften tot dusverre weinig de aandacht getrokken, getuige zijne, in 1644 verschenen *Areopagitica*⁶⁴⁾, 't welk thans als een meesterstuk van staatkundig betoog geroemd wordt, doch dat, bij zijne verschijning, allerminst het doel trof, dat de schrijver zich voorstelde, nl. de vrijmaking der drukpers in zijn Vaderland te bewerken.

Algemeen geldt Engeland in Europa als de klassieke bakermat van staatkundige en burgerlijke vrijheid. Wij willen dien roem niet betwisten, maar mogen er toch op wijzen hoe, tot in het laatste tiental jaren der 17de eeuw de vrijheid van drukpers daartelende evenmin heeft bestaan, als in eenigen anderen Staat, Nederland uitgezonderd, en herinneren daarbij aan twee historische bizonderheden: vooreerst dat de censuur in Engeland eerst is afgeschaft onder het bestuur van den hollandschen Willem van Oranje, en voorts hoe twee soorten van voortbrengselen der vrije pers, waarin het Engeland der 19de eeuw uitmunt, de dagbladen en de politieke caricatuur, het eerst uit Holland daarheen zijn

overgebracht. Zulks schijnt te hebben plaats gehad in de eerste helft der 17de eeuw. De oorsprong der dagbladen schuilt min of meer in het duister; de oudste schijnen in Venetië te zijn gedrukt, met welke stad, gelijk boven reeds werd aangemerkt, ons land een levendig letterkundig verkeer onderhield. Hiertelende zoude men mogen veronderstellen dat de eerste couranten gedrukte blaadjes geweest zijn, bestemd om tijdingen uit het leger van prins Maurits te geven⁶⁵⁾, althans, om rent dien tijd, treft men zekeren Broer Jansz. aan, als «Courantier van Zijne Excellentie», een voorlooper alzoo, naar het schijnt, van de «speciale oorlogs-correspondenten» onzer hedendaagsche bladen. In Engeland verschenen de dagbladen het eerst, in den vorm van met houtsnêegravuren opgeluisterde blaadje, wier inhoud wij thans tot de rubriek der «gemengde berichten» zouden terugbrengen. Een der oudste, van 1619 dagteekenend, draagt ten opschrift «latest news from Holland;»⁶⁶⁾ uit die losse blaadjes ontstond later het «Weekly News,» het oudste weekblad dat in Engeland regelmatig verscheen. Maar voor eigentlijke staatkundige berichten behielp men zich daar, even als in Frankrijk, met geschreven stukken, die in 't geheim van hand tot hand gingen, en die in zwang bleven, lang nog nadat in Engeland de «London Gazette,» en in Frankrijk Renaudot's «Gazette de France» ontstaan waren.⁶⁷⁾ Men zoude bijkans geneigd zijn aan de grove houtsnêefiguren, waarmede de oudste dier vliegende blaadjes heetten versierd te zijn, den oorsprong der politieke caricatuur toeteschrijven, zoo leenen die voorstellingen zich, als van zelve, tot bespotting der personen die zij moeten afbeelden; en toen nu eenmaal de smaak voor spotprenten in Engeland was ontwaakt, werd het daarvan ruim voorzien uit Holland,⁶⁸⁾ waar overlang de neiging voor satire van iederen aard,

geene palen kende.⁶⁹) Reeds zagen wij hoe, bereids bij den aanvang der Hervorming door keizer Karel een plakkaat tegen de spotprenten op den Paus en op hem zelve was uitgevaardigd. Maar de geest der Nederlanders liet zich niet op die wijze bedwingen. Bekend is hoe, bij den aanvang der beroerten, de algemeene ontevredenheid zich lucht gaf in bittere bespotting van den kardinaal de Granvelle, hoe zelfs de naam van «Geuzen» werd aangenomen ten schimp van de raadslieden der Landvoogdes. En hoe, zelfs in de meest benarde tijden, de volksgeest zich minder uitsprak in klachten, dan in bespotting van den vijand, kan ons het Geuzenliedboek leeren. Bij zulk eene richting van den volksaard, begrijpt men den bizonderen smaak der Hollanders voor politieke spotprenten. Bij het begin der omwenteling in Engeland, werden zij van uit Nederland derwaarts overgebracht en tot op den tijd van Hogarth aldaar voornamelijk door hollandsche kunstenaars vervaardigd. Maar die spotprenten waren toch eigenlijk slechts eene schrale vergoeding voor het gemis aan vrijheid om zijne denkbeelden openlijk uit te spreken, en die vrijheid, welke de engelsche natie gehoopt had, na de afschaffing der Sterrenkamer te zullen erlangen, werd haar niet verleend, zelfs niet op het welsprekend pleidooi van eenen Milton: minder dan ooit, gelijk men kan nagaan, viel daaraan, na het herstel van het koningschap te denken.⁷⁰)

Van eenigsints anderen aard waren omtrent dien tijd de betrekkingen der nederlandsche pers met Frankrijk. Het schijnt niet dat gedurende de onlusten der Fronde van hier uit de schimpdichten verspreid zijn, waarmede de vijanden van Mazarin hem zochten te treffen, ofschoon men wel vindt dat sommige Mazarinades hier te lande zijn nagedrukt,⁷¹) maar te grooter daarentegen was de ergeris, die Lodewijk XIV, toen hij de teugels van

het bewind zelf aanvaard had, van de zijde der nederlandsche boekdrukkers en pamfletschrijvers ondervond, eene ergeis waarvan zich het aandenken bewaard heeft in de overlevering van den verraderlijk opgelichten, en op den Mont St. Michel in een houten kooi opgesloten hollandschen dagbladschrijver;⁷²⁾ die overlevering moge vervalscht zijn, een historisch feit is het niettemin dat de vervolgenheid van Lodewijk XIV, wegens de uitspattingen der nederlandsche pers, eene der redenen is geweest waardoor der Republiek een oorlog berokkend is, die haar op den rand des verderfs heeft gebracht. Zien wij eerst in het breede den loop der gebeurtenissen. Spoedig na prins Frederik-Hendrik was de jonge prins Willem II. van Oranje overleden; van dat tijdstip nam de Republiek eene eerste proef van een stadhouderloos bestuur. In buitengewone vergadering vereenigd, poogden de Staten-Generaal verbetering aan te brengen in de bekende leemten van het Staatsbestuur. Ook de beuegeling der drukpers werd daarbij ter sprake gebracht, naar aanleiding van eene remonstrantie der Synode van de Hervormde kerk, betreffende de gevaren welke zij, bij de heerschende vrijheid, ondervond.⁷³⁾ Hernieuwing der plakaten tegen de ongodsdienstige en sociniaansche boeken was daarvan het gevolg⁷⁴⁾ doch toen depredikanten daarmede, en wellicht niet ten onrechte, weinig voldaan, eenigen tijd later, op de zaak terugkwamen en het voorstel waagden tot invoering eener censuur, weigerde de Regeering kortaf te hooren van een maatregel, omtrent welken zij oordeelde dat «de practijcke van dien binnen dese landen van seer dangereuse gevolgen soude weezen».

Toch schijnt daarvan, eenige jaren daarna, op nieuw sprake te zijn geweest, en zelfs op voorstel van den raadpensionaris de Witt te zijn overwogen om «de Procureurs-Generaal en andere Officieren» te machtigen

tot het bezoeken der drukkerijen, en waar zij «merckelijke suspectie» zouden vinden «de letteren en personen naar zich te nemen». Maar de zaak had geen gevolg, de vrijheid bleef onbelemmerd, en meer dan eene eeuw lang werd van dergelijke dwangmaatregelen in Holland niet meer gerept. Echter werd meer nog dan op theologische werken scherp toegezien op al wat het staatkundig gebied raakte; zoo werden reeds bij plakkaat van 4 Januari 1651 de «schrijvers, drukkers en andere uitgevers» van «Propositien, Verbalen, Rapporten, Resolutiën en andere akten, die volgens de ordre eener goede Regeering geheim behooren te blijven», met straffen aan den lijve bedreigd. De ontijdige bekendmaking toch van zoodanige bescheiden, bracht niet zelden H. Hoog-Mog. in ongelegenheid, en de vrees voor zoodanige ont-hullingen deed vreemde Regeeringen vaak schromen belangrijke staatsstukken aan de Staten-Generaal mede te deelen.⁷⁶⁾ Ook werd op dien grond de uitgave verboden van brieven afkomstig van de secretarissen der Vertegenwoordigers van den Staat in het buitenland, of soms ook van hunne mindere bedienden, wier geschrijf natuurlijk als «uit goede bron» zal zijn aangekondigd.⁷⁷⁾

Boven gewaagden wij reeds van den oorsprong der nederlandsche dagbladen; langzamerhand, bijna onmerkbaar breidden deze zich uit, weinig geacht, schijnt het bij het publiek, noch in tel bij de Regeering,⁷⁸⁾ maar des te meer belangstelling wekkend in het buitenland, waar hunne berichten werden nagedrukt,⁷⁹⁾ of dat al spoedig van hier uit van nieuwstijdingen werd voorzien.⁸⁰⁾ Voor en na verschenen allerlei bladen, doorgaans in het fransch, en bestemd om alom het nieuws te verspreiden dat, niet alleen hier onbelemmerd kon worden gedrukt, maar 't welk ook, ten gevolge der gebreken eener veelhoofdige Regeering, hier te lande veel gemakkelijker dan elders kon worden vernomen.⁸⁰⁾ Maar

nog aleer de mededeeling van politieke berichten, waar of onwaar, voorziening vereischte, zou dat noodig blijken ten opzichte eener andere soort van, in haren oorsprong eigenaardig fransche letterkunde, den roman namelijk. In den loop van het tijdperk dat wij thans overzien, werd op het gebied der verdichting, de half mythologische half «galante» schrijfwijze der Scudéry's verlaten, en op het voetspoor van Bussy Rabutin, de versleten ridderroman vervangen door een, in den grond misschien even opgesmukten, maar toch in den vorm vrij wat levendiger verhaaltrant, waarbij de hooge personages van den dag, onder bedekte, maar volkomen doorzichtige benamingen, in hun handel en wandel werden voorgesteld.⁸³⁾ En zelfs aan die verbloeming kwam al ras een einde. Onbeschroomd werden de hoogste personen van het hof overgegeven aan de spotzucht van het algemeen; men denke zich de verbeterde woede van den jongen Lodewijk XIV, den «Roi Soleil» in zijn opkomst, voor wien alle vleiers van Versailles geknield lagen, toen hij zich en de zijnen op die wijze gehoord wist. Natuurlijk was er binnen Frankrijks grenzen geene plaats voor het drukken van zoodanige letterkundige producten. Heimelijk werden allerlei handschriften naar het buitenland gezonden, om daar te worden gedrukt, en al spoedig werden in het buitenland zelf allerlei samenraapsels vervaardigd, om er Frankrijk van te voorzien. Als een ware besmetting verspreidde zich daar wat men, in overeenstemming met den hedendaagschen «roman parisien», den roman van Versailles zou kunnen noemen, en ofschoon nu zoowel in de spaansche Nederlanden als in verschillende duitse steden een goed deel van die voortbrengselen het licht zag, waren het toch voornamelijk de boekdrukkers van Noord-Nederland, die in 's Konings oog de schuld zijner ergernis droegen. Blijkbaar toch was de

zaak niet anders dan eene vrucht van hun speculatiegeest: hetzij een met schandalen gevuld handschrift, of de reeds ter perse liggende exemplaren, door de handlangers van het fransche hof, voor grof geld, werden opgekocht, hetzij het werk verscheen en door het lezend publiek verslonden werd — de winst was in elk geval verzekerd. Doch de gevaren van zoodanige handelingen zouden voor onbevooroordeelde oogen niet verborgen blijven, de goede naam van den nederlandschen boekhandel stond ongetwijfeld op het spel, en dat dit inderdaad door de voornaamste onzer drukkers werd ingezien, zelfs al werden zij tot zekere hoogte door den stroom medegesleept, bewijst een hoogst merkwaardige memorie van Daniel Elzevier, die onlangs is openbaar gemaakt.⁸⁴⁾ Maar de groote menigte was blind en doof voor het gevaar, en toen eindelijk de Staten-Generaal een plakkaat uitvaardigden tegen «obscoene boeckxkens, strekkende tot bederf der jeugd en tot aanleiding van alle licentieuse ongebondenheden »⁸⁵⁾ was 's Konings trots reeds te diep gekrenkt, dan dat hij zich daarmee voldaan zou hebben kunnen achten. Buitendien men kende de weinige uitwerking dier plakkatén, ook al bevatte zij somtijds de bedreiging dat de boeten «striktelijk zouden worden ingevorderd zonder eenige oogluiking of dissimulatie»⁸⁶⁾. Trouwens, bij den wrok van Lodewijk XIV. voegden zich redenen van hoogere staatkunde. Men herinnert zich hoe in 1667, tusschen Engeland en de Republiek te Breda vrede gesloten was, nadat de hollandsche vloot, door den zegevierenden tocht naar Chattam, den schrik tot in het hart van Londen had verspreid; het jaar daarna had het beleid van Jan de Witt, door middel van het drievoudig verbond en den vrede van Aken, Lodewijk XIV. schaakmat gezet. Beide zegepralen, die der wapenen zoowel als die der Staatskunst, waren in Nederland op uitbundige wijze, in

proza en in dicht, door penseel en graveernaald, honderdvoudig verheerlijkt. 's Konings ergernis kende geen grenzen, en hij wist er zijn minder gevoeligen broeder op den britschen troon in te doen deelen. Madame, de hertogin van Orleans, die mede ruim haar deel had in de lastertaal der romans van den dag, werd tusschen beide vorsten de bewerkster van het geheim verbond, dat de vernietiging der overmoedige Republiek beoogden. En inderdaad scheen die vernietiging een oogenblik op handen. Slechts door het beleid van een Willem III. werd Nederland van den ondergang gered. Toen de vrede met Frankrijk te Nijmegen gesloten werd, behoefde niet één voet breed van den vaderlandschen bodem te worden opgeëfferd. De koning van Engeland had reeds vroeger een afzonderlijken vrede te Westminster getroffen.

Op beide tractaten volgden strenge maatregelen ter voorkoming van eene herhaling der gevaren die het bestaan van den Staat geloopt had, mede ten gevolge der onbepaalde vrijheid van drukpers. Reeds kort na den vrede van Westminster werd, op niet geringer straf dan verbanning en algemeene verbeurdverklaring van goederen, verboden⁸⁷⁾ «anders dan met speciaal octrooi of permissie in de engelsche of schotsche talen» geschriften uit te geven, betreffende den koning van Groot-Brittannië, het Parlement van Engeland, Zijner Majesteits Raad, of de engelsche natie — terwijl van het tijdperk na den vrede van Nijmegen, de eerste strenge maatregelen dagteekenen tegen de fransche couranten die hiertelende werden uitgegeven.⁸⁸⁾ Ditmaal schijnen die maatregelen hunne uitwerking niet te hebben gemist, althans een onverdacht getuige, die zeker geene verschooning zou hebben gebezigd, de graaf d'Avaux, de vertegenwoordiger van Lodewijk XIV, begint eerst verscheiden jaren later te klagen over de vrije uitingen der nederlandsche pers, wanneer de ge-

moederen hier te lande door de vervolgingen der Hugenoten in Frankrijk en de berichten omtrent de gebeurtenissen in Engeland aan het gisten gebracht zijn.⁸⁹⁾

Men kent de kuiperijen van d'Avaux met de Regeering van Amsterdam; eene vrucht daarvan waren de herhaalde keuren van dien magistraat tegen de fransche bladen, een verbod dat door de Staten van Holland weldra tot alle «Gazettes, Gazettes raisonnées, Nouvelles choisies, Lardons» enz. werd uitgestrekt.⁹⁰⁾ Merkwaardig is dan ook dat d'Avaux slechts zeldzaam van de dagbladen hiertelande gewaagt, en, wanneer hij dat doet schijnt het nog dat niet de fransche couranten bedoeld worden,⁹¹⁾ terwijl toch uit bovenstaande opsomming blijkt hoe de periodieke pers zich destijds reeds in verschillenden vorm had ontwikkeld. Maar het hervatten van den oorlog met Frankrijk maakte spoedig een einde aan de strenge handhaving dier plakكاتen, en het is uit het tijdperk na 1688, dat Lodewijk XIV. ongetwijfeld het meest van de aanvallen der dagbladpers in Nederland te verduren had; wel trachtten de Franschen ons met gelijke munt te betalen;⁹²⁾ en ook moet uit dien tijd de oude fransche spotprent *dagteekenen*, waarbij de «Gazetier de Hollande» wordt voorgesteld, als een belachelijk persoon, die eene soort van ketelmuziek schijnt te maken,⁹³⁾ maar de bijtende taal van dien *Gazetier* werd niettemin in Frankrijk diep gevoeld; zijne onbescheidenheid was trouwens den Staten-Generaal zelve tot overlast⁹⁴⁾ zooals blijken kan uit de reeks van verordeningen, welke van dien tijd af, en de geheele 18^e eeuw door, ten opzichte der dagbladen genomen worden. Men heeft in die maatregelen wel eens het bewijs willen vinden dat de drukpers oudtijds in Nederland geenszins zoo vrij was, als algemeen wordt aangenomen. Doch gelijk boven reeds werd aangemerkt, geheel ten onrechte. Nauwkeurig beschouwd, blijkt de gestrengheid

der Regeering, in de eerste plaats die bladen en geschriften te hebben getroffen, die hiertelande, en wel is waar meest voor rekening van nederlandsche drukkers, maar in vreemde talen, werden uitgegeven en grootendeels, zoo niet uitsluitend, voor het buitenland bestemd waren. En die maatregelen waren te meer noodzakelijk naar-mate tegen het einde der 17e eeuw het gehalte der nederlandsche boekdrukkers merkkelijk verminderde⁹⁶.) Schielijk achter elkander toch verdwenen de Elzeviers, Blaeu, die den brand zijner werelberoemde drukkerij, geen jaar overleefde, de Steuckers in den Haag, Wolfgangh, Jansonius en zijn schoonzoon Waesberghe, iets later de laatste der Hackiussen, en zoo nog enkele uitgevers den roem van het voorgeslacht wisten optehouden, zooals de Wetstein's b. v. — toch zonk het algemeene peil bedenkelijk, en werd de waarde dergenen die wegstierven geenszins vergoed door de menigte van hen, die de opgevallen plaatsen innamen. Echter, gelijk van zelve spreekt, zou dat verval zich eerst langzaam, na verloop van tijd openbaren.

Inwendig genoot de Republiek destijds den grootsten voorspoed. Van den schok van 1672 had het land zich spoedig hersteld, en zoo, meer dan te voren, de Regeering zorg droeg geen aanstoot aan vreemde mogendheden te geven, bleef toch ook, na het herstel van het stadhouderschap dezelfde vrijheid heerschen als voorheen. Zoo ook op het gebied der drukpers. Wel werden de oude plakaten bij tijd en wijle hernieuwd, ten einde den overmoed der pamfletschrijvers te beteugelen, of in oogenblikken van gevaar het toezicht op de dagbladen te verscherpen, maar de oude republikeinsche geest bestond desniettemin ongeschonden ook ten opzichte der vrijheid van denken en spreken. Tot bewijs daarvan kan juist strekken het veelvuldig hernieuwen en verscherpen omstreeks dezen tijd van de maatre-

gelen tegen de verbreiding der sociniaansche leerstellingen⁹⁷.) Reeds zagen wij het gezag van censuur der Kerk op het gebied der godgeleerde geschriften, en hoe, op aanwijzing der synoden, menig werk, zij het dan ook vruchteloos verboden werd. Het was dan ook zeker niet bij gebreke aan aandrang van de zijde der Kerk, zoo de Staat geene meer afdoendemaatregelen nam om haar te beschermen tegen de gevaren die de zuiverheid der leer liep, door de theorien der filosofen. Bereids noemden wij Descartes; vrij als deze leefde zijn voornaamste leerling Spinoza, die nooit andere vervolging te verduren had, dan die van de synagoge, eene omstandigheid, welke wellicht heeft bijgedragen om den wijsgeer, bij zijn leven ongemoeid te laten, ook al werden zijne geschriften niet geduld⁹⁸.) Voornamelijk werden zijne nagelaten werken van Overheidswege verboden hetgeen evenwel de verspreiding van zijn stelsel niet beletten kon. Zoo gingen zijne denkbeelden o. a. over op den amsterdamschen predikant Balthazar Bekker, wiens welbekend, en in alle vreemde talen overgezet werk «de betooverde wereld», niet alleen een doodelijken stoot gaf aan het nog heerschend bijgeloof, maar welks gezag buitendien Thomasius bracht tot zijn zegevierenden strijd tegen de heksenprocessen en het gebruik der pijnbank in Duitschland⁹⁹.)

Wat het laatste betreft, zoo had Bekker althans in Nederland niet te strijden tegen het pijnigen en ter dood brengen van heksen en duivelskunstenaars, dat toch overal elders in Europa nog aan de orde van den dag was.¹⁰⁰) Reeds voor het einde der 16^e eeuw had de bekende Dr. Johannes Wyer¹⁰¹) daartegen verscheiden werken in het licht gezonden, die het Hof van Holland aanleiding gaven daaromtrent het advies van verschillende leidsche Hoogleeraren te vragen; eenstemmig toonden dezen het onzinnige der heksenprocessen

aan, en sedert verdwenen die hier dan ook spoedig voor goed,¹⁰²⁾ En niet alleen tegen het afdwingen van beken- tenissen aan gewaande heksen door middel van de folter- bank, verhief Wyer zijne stem, maar tegen het afpersen van alle belijdenissen op die wijze, eene meening waarin hij lang alleen bleef staan, tot, in den loop der 17^e eeuw, mannen als Graevius, Heemskerk en Joncktijs hetzelfde gevoelen begonnen te verdedigen. Maar wat rechtsge- leerden betoogden, vond niet zoo dadelijk weerklank bij de Kerk, ofschoon gezegd moet worden dat de calvinis- tische predikanten nooit de heksen-processen in verde- diging hebben genomen. In het werk van Bekker mis- haagden echter de daarin uitgesproken rationalistische denkbeelden, en het werd op dien grond verboden.

Maar in het tijdvak dat verlopen was tusschen' het verbod van Spinoza's nagelaten werken (1678) en het boek van Bekker (1692), had eene staatkundige gebeurtenis plaats gegrepen, die van diep ingrijpende beteekenis zou zijn voor de ontwikkeling der vrijheid van denken en schrijven in geheel Europa, de herroeping van het edikt van Nantes. Deze onstaatkundige maatregel van Frankrijks koning opent een geheel nieuw tijdvak in de geschiedenis der beschaving. Reeds wezen wij op den diepen indruk dien de dragonnades van Lodewijk XIV in Nederland teweegbrachten. Daarheen rolde al spoedig de stroom van verbannen predikanten en vluchtende gemeen- teleden. Hun lijden deed alle partijen in de Republiek de handen inéénslaan tegen den tiran van het Protes- tantisme. Alle vrucht die d'Avaux zich van zijne kui- perijen beloofd had, ging in een oogwenk verloren.¹⁰³⁾ Het kan niet onze bedoeling zijn hier de staatkundige gevolgen te beschrijven van de verdrijving der Huge- noten uit Frankrijk. Wij bepalen ons bij een blik op den invloed der overbrenging van het fransche ele- ment op vreemden bodem, allereerst naar Nederland.

Men denke zich de uitwerking die de vrije nederlandsche lucht moest uitoefenen op hen, die nauwelijks Frankrijks benauwden dampkring ontkomen waren;¹⁰⁴⁾ ook al werd, zoowel om de gevoeligheid van den franschen Monarch te sparen, als in het belang der vluchtelingen zelve, streng verboden in de «Gazettes» melding te maken van hun wedervaren op de vlucht uit hun Vaderland,¹⁰⁵⁾ toch was de lang onderdrukte schrijflust kwalijk te bedwingen, en voor velen der Gerefugieerden bleef geen ander middel over om in hunne behoeften te voorzien, als naar de pen te grijpen.¹⁰⁶⁾ Vaak is aan hun invloed de verbastering geweten, die de oud-hollandsche degelijkheid in den loop der 18e eeuw onderging, en zeker niet geheel ten onrechte, maar reeds merkten wij op hoe, bereids veel vroeger, met de fransche letterkunde, ook fransche opvoeding en zeden hier te lande in zwang gekomen waren: en zeker zoude de invloed der «réfugiés,» ook nooit verderfelijk op het hollandsche volkskarakter hebben kunnen werken,¹⁰⁷⁾ indien alle Hugenoten in Frankrijk inderdaad alleen ter wille van de zuiverheid der leer waren vervolgd geworden; daaraan echter schijnt wel wat ontbroken te hebben.¹⁰⁸⁾ Zeker was onder degenen door wie eene gevaarvolle vlucht boven eene gedwongen bekeering verkozen werd, het overgrootste deel streng rechtzinnig, maar toch had ook de tijdgeest niet nagelaten, zijne werking op de Hervormde kerk in Frankrijk te doen gevoelen. Daarvan deed het twistgeschrijf blijken dat al spoedig onder de Gerefugieerden uitbrak.¹⁰⁹⁾ Nog vóór de herroeping van het edikt van Nantes, toen de Hoogeschool van Sedan door een willekeurigen maatregel van Lodewijk XIV. opgeheven was, geraakte de bekende Pierre Bayle naar Holland. Op tijdgenoot en nakomelingschap heeft zich de invloed doen gelden van dezen geleerde, wiens twijfelzucht de schakel vormt tusschen de spiri-

tualistische wijsbegeerte der 17e en de openlijke godloochening der 18e eeuw. Bayle's, «Dictionnaire Historique et Critique»¹¹⁰) is als 't ware het arsenaal van de wijsbegeerte der eeuw geweest, meer onmiddellijk nog werkte hij op zijne tijdgenooten, door de, sedert 1684 te Rotterdam uitgegeven¹¹¹) «Nouvelles de la République des Lettres,» een kritisch en letterkundig tijdschrift, het eerste van dien aard dat hier te lande oorspronkelijk verscheen. Sedert 1665 kende men de Parijs het «Journal des Savants», dat, naar het schijnt, naarmate het uitkwam, hier te lande werd herdrukt,¹¹²) maar Bayle's tijdschrift dat, met beleid bestuurd, zich niet tot een blind werktuig tegen de fransche Regeering gebruiken liet, was toch, juist door die onafhankelijkheid, een veel geschikter voertuig voor de openbare meening.¹¹³) Vele waren dan ook spoedig de navolgingen, waaronder de «Histoire des ouvrages des Savants» van Basnage en de verschillende elkander opvolgende «Bibliothèques» van Jean le Clerc¹¹⁴) de meeste vermelding verdienen. Ook in het hollandsch verscheen al spoedig een drom van navolgingen en evenzeer in het buitenland. Thomasius gaf de eerste in Duitschland,¹¹⁵) maar den grootsten invloed had Bayle's schrijf- en denkwijze in Engeland¹¹⁶).

Aldaar waren eindelijk in 1695 de banden der pers geslaakt, wel, schijnt het, niet ten gevolge van een duidelijk inzicht der Regeering in het belang der zaak, of onder den drang der openbare meening, maar eerder, als bij toeval, door eene botsing tusschen het Hooger- en het Lagerhuis over de verbetering der bestaande maatregelen op het toezicht over de pers en de uit den vreemde aangevoerde boeken¹¹⁷) Toch vertoonden zich onverwijd de vruchten der aldus verworven vrijheid. De nieuwstijdingen die, zooals boven gezegd is, in handschrift van hand tot hand gingen, of die, zoo zij in druk ver

schenen, zich bepaalden bij de mededeeling van officiële berichten of de behandeling van letterkundige onderwerpen, werden plotseling vervangen door de eerste staatkundige bladen, die hun nieuws, naar het schijnt, hoofdzakelijk uit Nederland ontvingen.¹¹⁹⁾

Bij den strijd tusschen de beide Huizen van het Parlement over de afschaffing der censuur, was de doorslag gegeven door eene memorie van het Huis der Gemeenten aan dat der Lords, waarbij deze laatsten zich hadden neêrgelegd. Het vaderschap van die memorie werd bij geruchte toegeschreven aan John Locke. Ook deze filosoof had de vrije lucht van Nederland ingeademd, waarheen hij zich met den Engeland ontvliedenden lord Shaftesbury begeven had, en waar zijne eerste geschriften verschenen waren¹²⁰⁾ Eerst na den val der Stuarts keerde hij terug naar zijn vaderland waar hij al spoedig een wezenlijken invloed uitoefende. Zijne twijfelzucht, al sproot die dan ook uit een vroom gemoed, wees met die van den scepticus Bayle de richting aan voor de school, uit welke de Bolingbroke's, de jongere Shaftesbury, Chestertield, later de Walpole's voortkwamen,¹²¹⁾ dezen kenmerkten, zich zoowel door hun rechtstreekschen invloed op de hogere standen in Frankrijk, tijdens het Regentschap, als door de bescherming, die zij verleenden aan mannen als Pope en Swift, Addison en Steele, welke onder de vleugelen hunner aristocratische patronen, navolgingen uitgaven van de tijdschriften, die op het vaste land in den smaak waren; aan de samenwerking der twee laatstgenoemden inzonderheid, dankt de engelsche letterkunde den «Spectator», die, tot op den huidigen dag bekend is gebleven als de beste type van de soort, waartoe hij behoort.

Tusschen Groot-Brittannie en Nederland bleef, ook na den dood van Willem III, op elk gebied een levendig verkeer bestaan. Werd een aanhanger van de nieuwe

filosofische richting in Engeland door de Staatskerk, te zeer in het nauw gebracht, dan stak hij herwaarts over tot de storm had uitgewoed.¹²²⁾ Eerst na den dood der koningin Anna schijnt de grootere vrijheid in Engeland de noodzakelijkheid dier min of meer vrijwillige ballingschappen te hebben doen ophouden. Maar de Republiek der Vereenigde Provinciën hield daarom niet op ten toevluchtsoord te strekken aan allen voor wie, bij gebreke aan vrijheid der gedachte, hun vaderland geene veiligheid aanbood. Daarvan zoude geheel de 18^e eeuw getuigen. Reeds zagen wij de ruime gastvrijheid in Nederland aan de gerefugeerden verleend; toen voor dezen langzamerhand alle hoop op terugkeer naar het Vaderland vervloog, werden zij in menigte in het staatsverband der Republiek opgenomen.¹²³⁾ Een aantal hunner leefde daar, gelijk reeds boven vermeld werd, van de pen, en zeker is niet alles wat alzoo voortgebracht werd, waardig aan de vergetelheid te worden ontruikt.

Zoo zou het zeker niet der moeite waard zijn hier te gewagen van de «*Quintessence des lettres historiques, critiques, politiques, morales et galantes*¹²⁴⁾,» die van 1689 — 1730 in den Haag en te Amsterdam verscheen, en die gedurende eenige jaren geleverd werd door zekere, uit Frankrijk geweken Madame Dunoyer, die hiertelende alles behalve vrijheid van geweten was komen zoeken. Maar Mevrouw Dunoyer had eene mooie dochter, in de wandeling «*Pimpette*» genaamd¹²⁵⁾, die op zekeren dag eene liefdesbetrekking aanknoopte met den negentienjarigen page van den franschen ambassadeur te 's Gravenhage; groote verontwaardiging der moeder, die bij een armen page gansch niets hare rekening vond, groote angst van den omzichtigen ambassadeur dat hij in het schotschrift zijner beleedigde landgenooten aan de kaak zou worden gesteld¹²⁶⁾.

Zonder vorm van proces werd dan ook de verliefde jongeling eerst in het gezantschaps-hôtel gevangen gehouden en toen in den schoot zijner familie teruggezonden. Die page was Voltaire; reeds toen hadden zijne spotdichten wenschelijk gemaakt hem uit Parijs te verwijderen, en daarom had hem zijn beschermer, de abbé de Châteauneuf, bij zijn broeder, den ambassadeur geplaatst. Zijne satiren toch die heimelijk, ook in Holland gedrukt werden, maakten in de parijsche wereld een opgang, die wellicht minder groot zou geweest zijn, zoo zij openlijk hadden mogen verschijnen; ¹²⁷⁾ doch, hoe het zij, bij den naam dien Voltaire er mede maakte, haalden zij hem ook menige onaangenaamheid op den hals, en bezorgden hem eindelijk een verblijf in de Bastille; daarop week hij naar Engeland, alwaar hij bekend werd met de wijsbegeerte van Newton, die hem aantrok, en welke hij in een kort begrip zocht te populariseren, een werk dat tevens zou moeten dienen als wapen tegen de Jezuïeten. Om het te voltooien begaf hij zich naar Leiden (1736), en geraakte aldaar in betrekking met de twee meest beroemde geleerden, welke Nederland destijds bezat, Boerhaave en 's Gravesande. ¹²⁸⁾ In 1738 verschenen zijne «*Éléments de la philosophie de Newton, mis à la portée de tout le monde*» te Amsterdam bij Etienne Ledet. Reeds was in 1722 hier te lande de *Henriade* verschenen en in 1728 eene eerste uitgaaf van Voltaires gezamentlijke werken, ¹²⁹⁾ die tot 1764 herhaaldelijk werden herdrukt. Doch iemand zoo lastig van karakter als Voltaire, en die zich overal zoo vele vijanden wist te maken, was niet de man om lang op goeden voet te blijven met de nederlandsche uitgevers, die in de eerste plaats steeds hun eigen belang in het oog hielden, en tegen wie hij ten slotte zijn wrevel lucht gaf, als behoorende tot een volk:

Où, plus d'un fripon de libraire
 Débite, ce qu'il n'entend pas. . . .
 Et fait passer en Germanie
 Une cargaison de romans
 Et d'insipides sentiments
 Que toujours la France a fournie.

De aanleiding tot dien bitteren uitval had de Anti-Machiavel van Frederik van Pruisen gegeven.¹³¹⁾ Deze, nog kroonprins, had het handschrift er van aan Voltaire toevertrouwd, die zich juist met Mevrouw de Châtelet naar Brussel en Nederland begeven had, maar even nadat het werk, ofschoon zonder den schrijver te noemen, aan den haagschen uitgever van Duren was afgestaan, had Frederik den troon beklommen en wenschte nu de uitgave te voorkomen van een geschrift, welks betoog hij, als koning, geenszins dacht in praktijk te brengen. Maar de uitgever, die wel begrepen had van wien het handschrift afkomstig was, weigerde het terug te geven: hij wist de slimme streken van Voltaire te verijdelen, en den koning van Pruisen te weerstaan. Eindelijk schoot dezen niets over dan zijn vriend op te dragen, over het drukken van den Anti-Machiavel te 's Gravenhage een wakend oog te gaan houden.

Later had Voltaire nog grooter onaangenaamheden met een nederlandschen drukker en ditmaal niet voor rekening van een derde¹³¹⁾. Het was in 1754, toen hem een boekdeel in handen viel waarin hij, onder den titel van «Abrégé de l'Histoire Universelle,» tot zijne verbazing, eene reeks geschiedkundige uittreksels herkende, welke hij indertijd voor Mevrouw du Châtelet had vervaardigd, en die, in gering aantal voor zijne bijzondere vrienden waren gedrukt. Hevig voer hij uit tegen de onbescheidenheid van den hollandschen uitgever. Was nu inderdaad één dier weinige exemplaren

door het toeval van den oorlog in een valies van Frederik den Groote buitgemaakt, en voor eenige goudstukken verkocht door den onwetenden kamerdienaar van den Vorst wien de buit in handen was gevallen? Of was de uitgave eene lage trouwloosheid van Frederik zelve, om daarmede een leed te berokkenen aan den voormaligen vriend, dien hij nu een doodelijken haat toedroeg, of eindelijk was de geheele verontwaardiging niets dan eene vertooning van Voltaire, om de verantwoordelijkheid der uitgave van zich af te schuiven en zich den terugkeer in Frankrijk open te houden? De vraag is moeielijk te beantwoorden, maar zeker is, dat de groote wijsgeer, daarenboven ontstemd door de tegenschriften en de kritieken die in Nederland even vrij tegen hem gedrukt werden, als hij zelf daar zijne werken uitgaf,¹⁸²⁾ zwoer nooit meer een hollandschen uitgever te zullen gebruiken. Op den duur kon hij het echter met de zwitsersche drukkers ook niet vinden. In 1764 verscheen nog eene nieuwe uitgave van zijne volledige werken te Amsterdam.

Daarterstede was ook in 1721 het eerste geschrift van Montesquieu,¹⁸³⁾ de «Lettres Persanes» verschenen, in 1734 gevolgd door de «Considérations sur la grandeur et la décadence des Romains.» Het meest bekende zijner werken evenwel, «l'Esprit des Lois», zag niet hiertelands het licht, maar te Genève. Ook schijnt Montesquieu, wiens levensloop over 't geheel vrij wat rustiger was dan die van Voltaire, ons land slechts éénmaal te hebben bezocht,¹⁸⁴⁾ op de doorreis naar Engeland, waar hij, zooals bekend is, geruimen tijd doorbracht. De schitterende opgang van schrijvers als Voltaire en Montesquieu moest wel eene menigte navolgers uitlokken, doch zoolang het ministerie van den kardinaal Fleury duurde, bleef het toezicht op de drukpers in Frankrijk uiterst gestreng; des te vrijer, daarentegen

stonden de persen in Nederland aan vrijdenkers en spotters ten dienste. Zoo gaf de markies d'Argens te Amsterdam zijne «Lettres Juives» uit, eene nabootsing der «Lettres Persanes», naderhand gevolgd door de Chineesche en de Cabalistische Brieven, van nog minder allooï; ¹³⁶⁾ eveneens werden in Nederland de geruchtmakende werken van La Mettrie gedrukt ¹³⁸⁾, ook nog nadat deze, evenals d'Argens, naar Berlijn was geroepen, en al prijkt de naam van Pruisens hoofdstad op het titelblad zijner geschriften ¹³⁷⁾, een voorzorg die wellicht het gevolg geweest is der veroordeeling van zijn «l'Homme machine,» welk werk in 1748 openlijk te Leiden werd verbrand. Doch wat kon een enkele maatregel van dien aard beteekenen, waar de vrijheid ter wille van de baatzucht werd misbruikt, en hier te lande alles gedrukt werd wat, met name in Frankrijk, niet werd geduld, om dan aldaar op groote schaal van hier te worden binnengesmokkeld. Want, al genoot ook de fransche pers eenigszins groo-tere vrijheid, na den dood van Fleury, zoo was het er toch nog verre af, dat de fransche filosofen de hollandsche uitgevers zouden hebben kunnen ontberen. Zoo was het hier te lande, en niet in zijn vaderland dat de «Burger van Genève» zijne werken uitgaf, wier invloed zoo beslissend zou zijn voor den geest van de laatste helft der vorige eeuw ¹³⁸⁾. Wij noemen slechts de namen van de «Nouvelle Héloïse», het «Contrat Social», den «Emile», die achtereenvolgens van de pers van den Amsterdamschen boekverkooper Marc Michel Rey versche-¹³⁹⁾nen. Men weet welke beweging door die geschriften werd teweeggebracht. Inzonderheid de «Emile» gaf aanleiding tot een heftigen storm, in Frankrijk eerst, in Genève en Bern daarna, eindelijk ook in Nederland ¹⁴⁰⁾. Het privilege door de Staten van Holland ¹⁴¹⁾ voor de uitgave daarvan aan Néaulime verleend, maar dat deze het gevaar voorziende aan Rey had afgestaan, werd

ingetrokken niet alleen, vermits het werk «godloos, schandaleus, ergerlijk en profaen» was bevonden, maar op den verkoop van het boek werd eene boete gesteld van niet minder dan duizend gulden¹⁴²). En toch belette een en ander niet dat in 't geheim een levendige handel in het verboden boek gedreven werd, waarvan de bladen in andere onschuldige werken werden gevoegd, om ze alzoo in- en uittevoeren. En toen Rousseau in zijne schuilplaats te Neufchâtel de pen opnam om de theoriën van den Emile te verdedigen, tegen de «Sorbonne», in zijne «Lettre à l'archevêque de Paris»¹⁴³) en tegen de Regeering van Genève in zijne «Lettres de la Montagne», was het wederom tot de pers van Rey dat hij de toevlucht nam, voor de openbaarmaking dier verweerschriften¹⁴⁴). Het laatstgenoemde echter mishagde in Nederland misschien nog sterker dan de Emile, dien het heette te vergoelijken: althans het werd niet alleen verboden, maar openlijk verbrand¹⁴⁵), eene bejegening die Rousseau zich dermate aantrok, dat hij daarom alleen weigerde eene schuilplaats aan te nemen in een land, door welks Regeering hij zich zoo diep gekrenkt gevoelde.¹⁴⁶)

Die Regeering werd intusschen meer en meer bedacht op maatregelen tot beperking van het misbruik dat van de vrijheid van drukpers werd gemaakt; het Hof van Holland drong met ernst daarop aan. In December 1764 werken de werken van Voltaire openlijk door beulshanden verbrand¹⁴⁷), terwijl eenige jaren later de «Bélisaire» van Marmontel aanleiding gaf tot eene hernieuwing der oude plakaten tegen de werken, waarin de christelijke godsdienst werd bestreden of bespot.

Die hernieuwing geschiedde intusschen alleen bij gebreke aan iets beters. Reeds jaren te voren waren voorstellen gedaan tot invoering eener censuur, maar ofschoon de Regeering dat denkbeeld niet dadelijk had

afgeslagen, was toch ook niet tot dien maatregel besloten. Het laatst was daarvan ernstig sprake in 1770, maar de vertoogen van den boekhandel noopten de Staten van hun voornemen af te zien. Onder die vertoogen was het meest klemmend dat, 't welk namens de leidsche boekhandelaren werd ingeleverd door Elie Luzac.¹⁴⁹⁾ Deze rechtsgeleerde schrijver en uitgever, was de rechte man om het vaandel der vrijheid van drukpers 't laatst omhoog te heffen; gesproken uit een geslacht van fransche gerefugieerden van nabij met de eischen en belangen der pers vertrouwd, jaren lang medewerker aan de «Gazette de Leyde», door wie aan den naam van Luzac eene europeesche vermaardheid was geschonken, had hij zich reeds vroeger doen kennen als een krachtig voorstander der vrijheid,¹⁵⁰⁾ die, geenszins door de denkbeelden van den dag verblind, de vrijheid liefhad omdat hij van haar de zegepraal der waarheid verwachtte. Maar, zoo zijne verdediging indruk maakte, het treurig verval van den nederlandschen boekhandel zou hij zich niet ontveinzen,¹⁵¹⁾ en toen dezelfde Luzac een twaalfstal jaren later zijn welbekend werk «Hollands Rijkdom» schreef, kwam hij openlijk tot de erkenning dat van alle de voordeelen, die de boekhandel eertijds in Nederland had genoten, niets overig was dan «losbandigheid in de plaats van vrijheid».¹⁵²⁾

De tijd waarin die woorden geschreven werden, is te droevig om er lang bij te verwijlen. Roemloos, gelijk de geheele Republiek, ging ook de oud-vaderlandsche vrijheid van denken en spreken onder in den maalstroom van pamfletten en schotschriften, die den zoogenaamden patriottentijd kenmerkt. Een pers, die zich tot dergelijke voortbrengselen bepaalde, kon niet meer van belang zijn voor het buitenland; de schets, die wij ondernamen, breken wij dan ook hier af; trouwens, de algemeene toestand van Europa was dermate veranderd,

ook in Frankrijk, sedert den dood van Lodewijk XV, dat in 't algemeen de beteekenis van Nederland als wijkplaats voor de staatkundige vrijheid ophoudt. Slechts eenige woelgeesten, een Mirabeau,¹⁵³⁾ een Raynal¹⁵⁴⁾ zoeken daar nog een toevluchtsoord, en brengen het hunne bij om de slooping van het wankelend staatsgebouw te verhaasten. Maar de revolutie die zij predikten, bracht Nederland de slavernij, een slavernij waarin, met de nationale onafhankelijkheid, ook de vrijheid van drukpers verloren ging, — niet echter zoo diep of, toen na ettelijke jaren van vernedering, het jonge koninkrijk der Nederlanden op de puinhoopen der oude Republiek verrees, het onmiddellijk herstel der vrijheid van drukpers werd afgekondigd, als een der schakels die den nieuwen staat van zaken aan de oudvaderlandsche toestanden moest helpen verbinden.¹⁵⁵⁾

De schets, die wij getracht hebben te ontwerpen, is uit haren aard onvolledig. Om ons onderwerp behoorlijk tot een geheel uittewerken, zoude niet alleen meer tijd en grooter ruimte vereischt zijn, dan ons ten dienste stonden, maar bovenal eene oneindig grootere mate van kennis in alle richtingen. Zulks geldt inzonderheid voor de beantwoording der vraag, welken invloed de vrijheid van denken en spreken in Nederland op de ontwikkeling der denkbeelden, in 't algemeen, heeft uitgeoefend. Om die vraag in geheel haar gewicht te bevatten, zoude men met elken tak van wetenschap en kunst in 't bijzonder vertrouwd dienen te wezen. Op aller beoefening toch is, onmiskenbaar, de nederlandsche vrijheid van invloed geweest. Uit het hierboven gezegde blijkt voldoende hoe, in de 17e en 18e eeuwen, het beschaafd Europa bijkans niet één man van beteekenis heeft opgeleverd, die niet op ééne of andere wijze met Nederland in aanraking is geweest. Ook van Nederlanders die, van hunne zijde, op het buiten-

land hebben gewerkt, werd menig een, als in 't voorbijgaan, vermeld. Een naam echter werd tot hiertoe niet genoemd, wiens ontbreken wellicht reeds de aandacht getrokken heeft, de naam van Hugo de Groot.

Geen Nederlander is wellicht in het buitenland meer bekend dan deze echte zoon der nederlandsche vrijheid, wien toch het lot noodzaakte de beste jaren van zijn leven buiten zijn Vaderland doortebrengeu. Aan hem dankt Europa de gronden van het hedendaagsche Volkenrecht,¹⁵⁶⁾ dat zeker op geen anderen bodem dan van het vrije Nederland kon ontkiemen. Zeker zou geen Franschman, het Jus Belli et Pacis, geen Engelschman ooit het «Mare liberum» hebben opgesteld! En zeker zou ook geene Regeering in Europa, als alleen die der Republiek, gedacht hebben haren diplomatieken invloed te doen gelden, tot vaststelling van het begrip van contrabande, overeenkomstig de denkbelden van de Groot,¹⁵⁷⁾ of ter bescherming der belangen van den onzijdigen handel ter zee, volgens beginselen die thans nog algemeen worden gehuldigd.¹⁵⁸⁾ Ook voor een ander niet minder gewichtig deel van het Volkenrecht, het Gezantschapsrecht,¹⁵⁹⁾ is de grond gelegd door twee Nederlanders, Wiquefort, met zijn werk «l'Ambassadeur et ses fonctions», en Bijunkershoek, met zijn «Forum Legatorum,» welke, even als de «Quaestiones Juris Publici» van laatstgenoemde, nog thans gelden als gezaghebbend voor het internationale recht.

Ook nog op ander gebied heeft de Nederlandsche vrijheidszin zich voor geheel Europa verdienstelijk gemaakt; in de rijke verzameling nl. van in Nederland verschenen geschriften van oeconomischen aard, heeft zich in Engeland de school gevormd, waaruit Gournay en Quesnay hunne theorien hebben geput¹⁶⁰⁾ die vervolgens door Adam Smith tot één geheel verwerkt, den grond hebben gelegd tot de wetenschap der heden-

daagsche Staathuishoudkunde, welke alzoo, even als het Volkenrecht, geacht kan worden van nederlandschen oorsprong te zijn.

Op het gewicht der Hoogeschool van Leiden werd reeds boven gewezen. Van alle nederlandsche inrichtingen voor Hooger onderwijs had zij ongetwijfeld den meest onmiddellijken invloed op het buitenland, niet alleen door de veelvuldige aanstelling van vreemdelingen tot Hoogleeraren, maar daarenboven door het groot aantal buitenlandsche studenten dat geregeld derwaarts getrokken werd¹⁶¹⁾ en 't welk eerst verminderde toen allengs in de omliggende landen meer en meer gelegenheden werden geopend om Hooger onderwijs te erlangen¹⁶²⁾. In enkele trekken is nauwelijks wedertegeven, welke voordeelen aan geheel het geleerd Europa uit dat brandpunt van wetenschap zijn te beurt gevallen. Humanisten als de Vossiussen, Heinsius en Hemsterhuis, natuuronderzoekers als Musschenbroek en 's Gravensande, geneeskundigen als Boerhaave, hebben daar een naam verworven die door het nageslacht niet dan met dankbare vereering wordt uitgesproken, en wier enkele herinnering meer dan een woordenrijk betoog zegt wat Nederland in vroeger eeuwen als wijkplaats voor de vrijheid van gedachte en kweekschool der ontwikkeling van geheel Europa is geweest.

ANTEEKENINGEN.

¹⁾ Als b.v. door W. A. C. van Heusde, in zijn geschrift »De vrijheid van drukpers hier te lande uit een historisch oogpunt beschouwd.» Haarlem, van Loghem 1847.

²⁾ Schloßer, Geschichte des 18n «Jahrhunderts IV. p. 216:» in Cöln, Trier, Münsterland, Paderborn und Bayern drang nie ein Strahl der neuen Literatur.»

³⁾ Bodel Nijenhuis, Dissertatio historico-juridica «de Juribus Typographorum et Bibliopolarum in Regno Belgico, § 3, Jura Bibl. et Typogr. in Belgii parte meridionali.

⁴⁾ Vóór het jaar 1500 verschenen hier te lande 13 à 14.000 uitgaven; in de jaren 1500—1536 achttien millioen boeken, in 17,500 uitgaven.

⁵⁾ Zie J. Voigt, »Ueber Pasquille, Spottlieder und Schmähschriften aus der ersten Hälfte des 16 Jahrhunderts,» in het Historisches Taschenbuch für 1838, bl. 479.

⁶⁾ De eerste Archi-Typographus was de beroemde drukker Christoffel Plantyn te Antwerpen, in 1570. Zie L. De George, la Maison Plantin à Anvers, Documents bl. 28 en 50. In 1569 drukte hij den eersten «Librorum prohibitorum index ex mandato Regiae Catholicae Majestatis» Ibid. bl. 23

⁷⁾ Eene proeve van de gezindheid der Provinciën onderling kan daaruit blijken dat de Staten van Friesland (6 Jan. 1669) de folio-uitgave van Aitzema's «Saecten van Staet en Oorlogh» verboden., wegens de daarbij gevoegde opdracht aan de Staten van Holland, welke die van Friesland als al te groote flatterie en pluimstrijkerij, gelijk als de Superioriteit over alle hare Bondgenooten assumerend niet dulden» konden.

⁸⁾ O. v. Rees. *Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland*, D. I. H, III. De gevolgen van de omwenteling in de 16e eeuw.

De la Court, *Aanwijzing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*. Cap. XIV en XV.

⁹⁾ M. de Buzanval au Roi (Henri IV), 4 Janv. 1599: «Nous sommes parmy un peuple qui estime une partie de la liberté en la franchise de parler.» *Lettres et Négociations de M. de Buzanval*. p. 52.

¹⁰⁾ Meest na 1585. Reeds onder Mary Tudor weken 30.000 Engelschen uit, meest naar de Nederlanden, evenzoo eene menigte Duitschers gedurende den 30jarigen oorlog.

¹¹⁾ Zoo b.v. Brownisten. zie Vondels leven, door v. Lennep. VI bl. 643; en Kwakers, die hier te lande echter weinig opgang maakten. Tegenw. Staat der Ver. Ned. D. XI. bl. 89. in Friesland werden de «Sociniaansche Quakers» geweerd bij plakkaat van 20 Febr. 1662.

¹²⁾ Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Zij genoten hier te lande eene bizondere vrijheid van drukpers, Zie ald. bl. 247, 336, noot I, en 447, alwaar wordt aangehaald: Löwisohn, *Vorlesungen über die Geschichte der Juden*, Wien 1820, bl. 177.

¹³⁾ *Négociations de Cte d'Avaux*, V. 147, 225, VI, 209, vgl. ook van Lennep, *Vondels leven* V. 556.

¹⁴⁾ Descartes b. v. en Voltaire, om slechts de voornaamsten te noemen.

¹⁵⁾ Reeds in 1585, en op nieuw na den val van la Rochelle: gelijk bekend is, na de herroeping van het edikt van Nantes, later gevolgd door Gereformeerden uit de Palts, uit Oranje na den dood van Willem III, uit Rijssel na den vrede van Utrecht, en nog door andere vluchtelingen in 1752.

¹⁶⁾ Zooals b. v. John Locke.

¹⁷⁾ d'Avaux, VI 109. Nog in 1733 en '34. Wagenaar XIX, bl. 67.

¹⁸⁾ Tegenw. Staat, XI, aant. op bl. 91 en XXII, bl. 338 en vgg. ook Evangelischen uit Salzburg, Wagenaar *ibid.* 67—70.

¹⁹⁾ Zooals Svedenborg. Zie Oosterzee, Em. Swedenborg, de Noordsche Geestenziener, bl. 50.

²⁰⁾ Zooals Saint Germain en Cagliostro, ook Mirabeau.

²¹⁾ v. Rees, *Verhandeling over de aanwijzing der Politieke Gronden en Maximen van P. de la Court*, bl. 56 en 57.

²²⁾ In 1654, 1662 en in 1765.

²³⁾ Hetzelfde schijnt in de R. C. Kerk te hebben bestaan, althans de uitgave van Vondels *Altaergeheimenissen* is voorzien van een visum van een «bij S. Keurv. Doorl. van Keulen ingestelt keurmeester van boecken.» Maar het onderscheid was, dat de Hervormde kerk als Staatskerk de hulp der wereldlijke macht kon inroepen tot onderdrukking

der geschriften die haar mishaagden. Diezelfde hulp werd bij plakkaat der Staten van Holland van 29 Sept. 1752 aan de Luthersche kerk toegezegd.

⁴⁴⁾ Dit geschiedde b.v. met de Apologie van Hugo de Groot, die door de Staten-Generaal in 1622 streng werd verboden doch — schrijft Brandt, in het leven van Huig de Groot, fol. 304. — «dit plakkaat werdt te dien tijde in meest alle steden met klokkenslag afgekondigt, behalven t'Amsterdam en gelijk sommige schrijven, te Dordrecht en te Hoorn. t'Amsterdam hield men de afkondiging slepende, en vorderde den Boekverkoperen den eedt die men hun in andere steden afvergde, niet af, en liet hen blootelijk waarschouwen om op hunne hoede te zijn. Ja de spraek liep dat zeker schout eenige van die boeken hebbende opgehaelt, dezelve aen een boekverkoper verkocht en dat dees daer een geheel druk op aanlei en vertierde, den schout wijsmakende dat het boeken waeren, die hij van hem gehandelt had.»

Ook Pieter van Waesberghe te Rotterdam drukte mede het als «fanieus schaudaleus en seditieus» veroordeeld stuk. (Ledeboer Het geslacht Waesberghe bl. 77). Een exemplaar daarvan werd heimelijk aan Frederik Hendrik aangeboden. Brandt, Leven van H. de Groot. f. 302.

⁴⁵⁾ Zoo werd in 1614 de Responsio ad pietatem Hugonis Grotii van Sibrandus Lubbertus, Hoogleeraar te Franeker verboden als zijnde een «fameus libel.» Maar vijf jaren later, toen de vijanden van de Groot gezevierd hadden, werd het verbod opgeheven. Lettres et Négociations de Dudley Carleton I p. 139, 26 Oct. 1616 «je vous envoie une harangue faite par Grotius à Amsterdam, qui a été imprimée il y a longtemps en *Hollandais*, mais qui fut supprimée par autorité publique, et qui reparait aujourd'hui en Latin.

⁴⁶⁾ Zoo werd de Utrechtsche Courant van zekeren Gerard Lodewijk de Maecht, in Nov. 1665 verboden, op grond der «veelvuldige klachten over diverse rouwe ende onbetamelijke stellingen, waarmede G. L. de Maecht in deszelfs gedruckte couranten verscheyde soo hooge als lage Staatspersonen in haer respect ende goeden naem comt te laederen, welcke insolentien niet behooren te worden geleden» — en een jaar later wordt wederom de Mercurius ofte Courante gedrukt bij Lod. de Maecht op den naem van Antoni Benedetti» verboden, als zijnde «vol onwaerheyte en door haer de regeeringh in verscheyden respecten verdacht ende hatelijk gemaect». Zie Mr. W. P. Sautyn Kluit «Hollandsche en fransche Utrechtsche couranten in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gev. te Utrecht. D I.

In 1666 werd den rotterdamschen courantier Naeranus verboden

zijne courant verder uitgegeven, daar hij, in strijd met de Resolutie van 24 Juni 1666, tijdingen aangaande den staat der vloot en verschillende andere zaken de Regeering en de Politie betreffend had medegedeeld.

Over de couranten van Naeranus vg. Tiele II N° 5342, 5421 en 5508.

Naeranus — van Neer, van der Neer, Naeran — behoorde tot een geslacht van boekdrukkers, dat steeds der Overheid handen vol werks gaf. Zoo drukte hij b.v. de verboden «Historie van het Leven en Sterven van Jan van Oldenbarnevelt (vg. Ledeboer. Het geslacht van Waesberghe bl. 74—78). Later waren drie Naeranussen betrokken in de bekende zaak der uitgave van het «Hollands Venezoen in Engeland gebakken» enz. een schimpdicht tegen Willem III. (Wagenaar, XIV, 221 en 222). Over de Naeranussen zie ook Schotel, kerkel. Dordrecht I bl. 188 vgg. en 526—28.

²⁷⁾ In de zuidelijke Nederlanden werden soms speciale privilegien gegeven voor enkele werken en voor bepaalden tijd b.v. voor dagbladen; maar overigens bestond aldaar geen letterkundige eigendom, zoodat daar een uitgebreide nadruk gevonden werd.

²⁸⁾ Bodel Nijenhuis, l.l. Cap. I § 1 en 2.

²⁹⁾ B. v. in het plakkaat der Staten van Holland en Westfr. van 28 Juni 1715.

³⁰⁾ Zoo werd b. v. op klachten der Synode, door de Staten van Holland het privilegie voor Brandts Geschiedenis der Hervorming ingetrokken, en in 1669 dat voor P. de la Courts. Aanwijzing der heilsame politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland, hetgeen evenwel niet belette dat in 1671 daarvan eene uitgaaf «Na de copie» verscheen in ietwat kleiner formaat, wellicht om te gemakkelijk «onder den mantel» te kunnen worden verspreid.

De Privilegien werden altijd slechts voor een tijd — 15 jaren b. v. — verleend, en niet altijd hernieuwd.

³¹⁾ De berichten der vreemde diplomaten deelen eigenaardige staaltjes mede van de wijze waarop de Plakkaten tegen verboden boeken werden uitgevoerd. Zoo meldt b. v. d'Estrades (IV, 305, Juni 1666) aan Lodewijk XIV, aangaande een courantier over wien de Koning zich beklaagd had «Il seroit nécessaire que j'eusse quelques unes de ses Gazettes, parce qu'il ne manquera pas de nier le fait, & il faut que j'aye de quoi le convaincre en justice, l'ordre étant qu'après une plainte le Magistrat ordonne à celui qu'on accuse de comparoître dans la Maison de Ville; on lui expose la plainte qu'on fait de lui, et s'il ne se justifie pas, on le condamne par une sentence. Ce sont les Privilèges des Villes, car les Etats Généraux sur un tel fait ne peuvent qu' écrire au Magistrat d'Amsterdam de faire justice d'un tel sur une telle plainte.»

En d'Avaux (IV, 245) verhaalt hoe op eene klacht van den engelschen gezant Chudley, over een werk betreffende den dood van Graaf Essex, de haagsche boekverkoopers voor schepenen werden gedagvaard, die echter: les renvoyèrent absous sans leur] demander de faire serment, parce que il n'y avoit pas assez de preuves à ce qu'ils disoient pour les y obliger.»

³²⁾ Ordonnantie der Staten van Holland, 20 December 1581.

³³⁾ M. Schoockii, *Belgium Federatum* L. VII Cap. XXII «Bibliopolae in omnibus prope urbibus maxime vero Amstelodami et «Leide, ubi Academia est, occurrunt plurimi.»

³⁴⁾ Justificatie der Regeeriug van Leiden, febr. 1582 (Bor II. 115), waarbij het verbod wordt vergeleken bij een «batament» of comedie-vertooning.

³⁵⁾ Dat onderzoek werd opgedragen aan Gecommitteerde Raden. en toen het voor dezen onmogelijk bleek, werden de stedelijke Regeeringen aangeschreven, «twee geleerde bequame personen uyt den haren te nomineren, om de boecken te visiteren ende voorts op 't afnemen van den eedt van de drukkers in 't gemeen ordre te stellen.» Doch ook dit leidde tot niets.

³⁶⁾ Plakkaat der Staten Gen. van 27 Augs. 1608.

³⁷⁾ Dudley Carleton II passim November 1617. Herhaalde klachten van Carleton bij de Staten Gen. over «de Politieke Weeghschael» waarvan de vervolging met aandrang wordt gevraagd. «Le livre dont je me suis plaint si fort comme d'un libelle scandaleux contre S. M. et séditieux envers cet Etat est traduit en François: l'on y a ajouté une préface satyrique enz.

Wagenaar X 182 «t Plakkaat waarbij het verbod geschiedde, werd in verscheiden steden niet afgekondigd.»

³⁸⁾ Dudley Carleton II 230: «M. Barnevelt est tombé malade assez dangereusement — à cela s'est joint un autre crève-cœur, par un libelle qu'on a imprimé contre lui» enz.

Ibid. III. 182 Pour ce qui regarde les impressions faites par des particuliers de Livres qui déplaisent à S. M., et qui tendent à troubler la paix de ses Royaumes, inconvénient contre lequel j'avois fait prier les Etats de prendre quelques bonnes mesures, ces mêmes Députés me disent qu'ils en avaient délibéré ce jour là, et que pour obliger S. M. ils avoient dessein d'étendre l'Edit publié dans le temps du Synode contre les imprimeurs de libelles et de livres défendus, en y insérant des clauses, qui réprimassent toutes sortes d'imprimeurs, aussi bien dans ce qui regarde les amis et les alliés de cet Etat, que dans ce qui concerne leurs provinces, 247, 251, 269. 300 «l'Ambassadeur de France, M. du Maurier

a fait de très vives plaintes par lettre aux Etats Généraux contre une brochure publiée en dernier lieu en François, contenant les raisons et les considérations pour lesquelles les Grisons ne veulent plus permettre qu'il réside aucun Ambassadeur dans leur País.... on a supprimé le livre sur ses plaintes.»

³⁹⁾ Plakkaten der Staten Generaal, van 7 Juli 1615, 22 December 1618, 16 Januari 1621.

Bizonder merkwaardig voor de kennis van de nederlandsche drukkerijen, tijdens het Bestand, is eene Ordonnantie van Albertus en Isabella voor de spaansche Nederlanden, van 20 febr. 1616. Daarbij wordt aan drukkers en boekverkoopers verboden boeken te doen drukken in andere landen — vermoedelijk wordt bedoeld in Noord-Nederland — «tenzij zich te voren gewend hebbende tot de drukkers van Antwerpen, Leuven, of Douay, of iemand van dezen het werk zou willen aanvaarden, op gelijken voet, conditien, en fraaiheid als geschieden zou in andere landen; 't welk aanvaard zijnde, de drukkers en boekverkoopers aan hen gehouden zijn, al ware het dat het hun 10, 15, ja 20 % meer kostte dan buitenslands.»

Onder andere verbodsbepalingen is ook die van boeken te verkopen, die in de zuidelijke Nederlanden gedrukt en in de Vereenigde Provinciën nagedrukt zijn.

⁴⁰⁾ Tiele, Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. D I H. V. § 1.

⁴¹⁾ Siegenbeek Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool I bl. 200; vg. in D. II. de biographische lijst der Hoogleeraren.

⁴²⁾ Degeorge, la Maison Plantin, documents p. 25 en 45.

Siegenbeek, II, 69 & 70. Franciscus Raphelingius, geboren te Lanoy in fransch Vlaanderen in 1539, stierf als Hoogleeraar in de oostersche talen in 1597.

⁴³⁾ Les Elzevier, Histoire et Annales Typographiques par Alphonse Willems, 1880.

⁴⁴⁾ Willems V. Les Elzevier à l'étranger, l'Officine de Copenhague.

⁴⁵⁾ de Jonge, Nederland en Venetie, bl. 337 vgg. In 1476 vindt men Nicolaas Pietersz. van Haarlem, boekdrukker te Padua, later te Vicenza: in 1477 Dirk van Rijnsburg en Reynold van Nijmegen te Venetie, en iets later aldaar Johannes van Rhijn, Hendrik van Haarlem, Frederik van Egmond en Gerart Barrevelt, allen Nederlanders.

In navolging der Aldini werden sinds 1501 te Leuven en te Antwerpen enkele grieksche werken gedrukt. Zie A. Firmin-Didot, Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise, p. 598 vgl.

⁴⁶⁾ Baudet. Leven en werken van Willem Janss. Blaeu, Utrecht 1871.

⁷⁹⁾ Willems bl. LXXVIII. Bij den dood van Joh. Jassonius omstreeks 1656, bleek dat te Amsterdam vijf, en buiten's lands zeven huizen met zijne uitgaven vol lagen. Ledeboer, het geslacht van Waesberghe bl. 109.

Men kent de voorliefde van Czaar Peter den Groote voor al wat hollandsch was. Zoo liet hij ook eene drukpers uit Nederland overkomen, en in 1700 gaf hij, bij ukase, aan Joh. Thesing te Amsterdam het privilege tot invoering van boeken te Archangel. Thesing overleed echter reeds in 1701. Later werd nog eene uitgave der H. Schrift in het Russisch en het Hollandsch bezorgd. Zie Scheltema, Rusland en de Nederlanden III. 30—34, Bijl. I en VIII, en Collot d'Escury, Hollands Roem in Kunsten en Wetenschappen. III aant. 145—47. Het boekverkeer moet echter reeds ouder geweest zijn dan Czaar Peters tijd, want in 1677 werd door de Staten Gen. gelast, uit een, met octrooi hunner vergadering uitgegeven werk, «handelende van de Saecken van Muscovien.» alle «zoodanige figuren, perioden en expressien» te lichten als daar te lande aanstoot zouden kunnen geven.

⁸⁰⁾ Vgl. vooral Willems, Seconde partie, Annales typographiques des Elzevier.

⁸¹⁾ Men zie daarover de artikelen van G. E. Guhrauer «Elisabeth, Pfalzgräfin bei Rhein, aebtissin von Herford,» in het Historisches Taschenbuch 1850 en 51, en Foucher de Careil, Descartes et la Princesse Elisabeth.

⁸²⁾ Over Louise Henriette van Oranje, zie v. Lennep Vondels leven V, 538 en vlg. De Keurvorstin hield zich echter niet uitsluitend met fransche letterkunde bezig. want gelijk bekend is, dichtte zij ook duitsche liederen, waarvan thans nog een drietal bij de Evangelische Kerk in Duitschland in gebruik is. Hoedanig het destijds te Berlijn gesteld was, kan blijken uit de bizonderheid dat het eerste privilege voor een boekhandel aldaar eerst in 1659 is verleend. Guhrauer l. l. aant. 96.

⁸³⁾ Van rechtstreekschen invloed is de nederlandsche letterkunde geweest op de ontwikkeling der duitsche. Martin Opitz, de «vader der duitsche dichtkunde,» was in Nederland gevormd. Zie het opstel «Over den invloed der hollandsche letterkunde op de hoogduitsche, in de zeventiende eeuw» in de Bijdragen tot de Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren in Nederland, van J. P. van Cappelle, D. I. bl. 169 en vgl., alsmede Collot d'Escury, Hollands Roem. D. I. A. bl. 26.

Ook schijnt men te mogen aannemen dat de kennis der nederlandsche taal oudtijds in het buitenland meer verspreid was dan thans, aangezien die nederlandsche tooneelspelers, tot in de 18 eeuw, geregeld voorstellingen gingen geven in Noord-Duitschland en de Scandinavische Rijken, inzonderheid te Hamburg, Lübeck, Dantzig, Kiel enz. In 1663 werd zelfs

te Kopenhagen en in 1667 te Stockholm een nederlandsche schouwburg geopend. Zie F. v. Hellwald Geschichte des holl. Theaters, kap. XV. Holländische Komödianten im Auslande, en de Kronyk v. h. Hist. Gen. D. XV. bl. 123.

⁵²⁾ V. Lennep kritisch overzicht van den Lucifer in Vondels leven, VI, 292 en aant. bl. 18.

⁵³⁾ Alexander v. Humboldt, Kosmos, II 356 en 508.

⁵⁴⁾ In 1636 bood Galilei aan de Staten-Generaal, als «Domatori e Dominatori del Oceano» zijne uitvinding aan der bepaling van de geografische lengte uit de verduisteringen der door hem ontdekte trawanten van Jupiter. Zie Kosmos II 358 en 511, en Baudet, leven van Blaeu, bl. 20–22 en Bijl. VI, waar de memorie van Galilei aan de Staten-Gen. te vinden is, welke in de uitgave der «Lettere ed Opere» van 1718 slechts onvolledig wordt medegedeeld.

⁵⁵⁾ Men weet hoe het leger van prins Maurits eene oefenschool was voor krijgslieden uit alle landen van Europa.

⁵⁶⁾ Willems CCVIII.

⁵⁷⁾ Magni Philosophi Thomae Hobbes Vita p. 70 en 71.

⁵⁸⁾ Wiquefort, Histoire des Provinces—Unies des Païs-Bas, I, livre 2 p. 153 vgg. l. 3. p. 253 vgg. Omstreeks dien tijd komt voor Samuel Brown, «libraire Anglois à La Haye» die den «Mercure Anglois» uitgaf, behelzende «Nouvelles» uit Engeland die op onregelmatige tijden verschenen. Ook werden destijds, naar het schijnt hier te lande «Nouvelles d'Angleterre, d'Escoce et d'Irlande à Londres» gedrukt. Zie Tiele, N°. 3370. Dezelfde Brown gaf in 1653 een weekblad uit getiteld «Noodig continueerlijk acht—dagen Nieuws uyt Engelandt, Vrancrijk, ende andere Quartieren, Steden of Plaatsen,» dat bij N°. 13 verboden werd. Tiele, N°. 4130. Reeds in het begin der eeuw was te Leiden een engelsche boekverkooper Th. Basson gevestigd; zie Scheltema, Geschiedenis der Heksenprocessen. bl. 270, en later beklagde zich Dudley Carleton over het drukken aldaar, van zeker werk «de regimine Ecclesiae Scotanae» Lettres et Nég. III passim.

⁵⁹⁾ Keur van Amsterdam van 8 Maart 1623, hernieuwd in 1649.

⁶⁰⁾ Plakkaten der Staten-Gen. van 3 Oct. 1639, en van 20 Nov. 1646. Plakkaat der Staten van Holland, 17 Jan. 1650.

Lefèvre Portalis Jean De Witt I 185: «Dans les Provinces Unies l'hostilité contre Cromwell n'avait pas cessé de se manifester. A Utrecht, on vendait publiquement un pamphlet dans lequel le Protecteur était surnommé le loup-garou. Pour détourner son ressentiment, la cour de Hollande condamnait à l'amende et à la prison l'auteur d'un autre libelle, intitulé «Machinations du Protecteur», et défendait de l'imprimer sous peine de mort. (Mars 1654).

Over het plakkaat van 1639 zie Aitzema «Saeken van Staet en Oorlogh, 16e Boek, bl. 264—266, 22e B. bl. 402 en 23e B. bl. 478.

⁶¹⁾ Willems bl. 285, Wiquefort I, p 256.

⁶²⁾ Dr. Georg Weber, John Miltons prosaische Schriften über Kirche, Staat, und oeffentliches Leben seiner Zeit, in het Historisches Taschenbuch. Jaarg. 1852 en 1853 II 461 en vgg.

⁶³⁾ Weber l.l. p. 492.

⁶⁴⁾ Weber l.l. 453 en vgg.

Dr. Laz. Teccher schrijft uit Neurenberg 5/15 April 1603 «das solches geschrey welches ein Zeitlang hero in der gemeinen Zeittungh der Novellantes hin und wieder gelauffen, den Grafen zu Nassau, betreffendt leider mehr als wahrhaftig ist. «Archives de la Maison d'Orange Nassau. 2 Sér. III, 176.

⁶⁵⁾ Iets over de Couranten en Dagbladen, in het Tijdschr. van v. d. Monde j. 1846, waar zij de «Novellen uit het Staten-Leger van Broer Jansz.» worden genoemd.

Uit het Register van Acten, Commissien en Instructien der Staten van Utrecht, op het Prov. Archief aldaar, blijkt dat reeds in 1624 couranten te Amsterdam werden uitgegeven.

Hatin bl. 52: «On ne connaît d'ailleurs ce privilège que par la confirmation qui en fut accordée à Verhoeven en 1620. En profita-t-il immédiatement et dans quelle mesure, c'est ce qu'on ne saurait dire, les plus anciens numéros des «Nieuwe tijdingen» que possède la Bibliothèque royale de Bruxelles ne remontant pas au delà de 1616 »

⁶⁶⁾ Zie «a Sketch of the rise and progress of Pictorial Journalism» in eene reeks artikelen in the Illustrated London News j. 1879, en Eugène Hatin, Les Gazettes de Hollande et la Presse Clandestine au 17me et 18me siècles, Paris, Pincebourde, 1860, p. 54 «Les premières feuilles volantes, imprimées en Angleterre, étaient traduites le plus souvent du hollandais: les éditeurs avaient soin de l'indiquer sur le titre.»

⁶⁷⁾ Hatin, p. 58.

⁶⁸⁾ Thomas Wright. Histoire de la caricature et du grotesque dans la Littérature et l'Art. Trad. d'Octave Sachot, Ch. XXI.

⁶⁹⁾ En niet altijd van de fijnste soort; men denke b. v. aan de wijze waarop de «puik - poëet» Vondel en de gemoedelijke «Vader» Cats elkander beschimpten. Zie v. Lennep Vondels leven III. bl. 47 en vgg. En dat het in de 18^{ee} eeuw niet beter was, kan men leeren uit de bekende verzameling der «Nederlandsche en Latijnsche Keurdigten.»

Vondel werd twee malen tot boeten veroordeeld, eens wegens zijn «Palamedes» tot f300, welke som de schepen, die hem veroordeeld had, hem zelf vergoedde terwijl het treurspel in weinige jaren dertig druk-

ken beleefde. v. Lennep II 523; de tweede maal tot f180, wegens de «Maria Stuart» welk bedrag hem door den uitgever, Abr. v. Wees, werd vergoed. Ibid. V. 514 en 515.

⁷⁰⁾ Men herinnert zich de veroordeeling van Algeron Sidney, op grond van geschreven stukken, die nog niet eens ter perse waren.

⁷¹⁾ Willems CXV. 159, 450, 482.

Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des Pays-Bas*, I. 352, meldt hoe Abraham de Wiquefort, na 32 jaren Resident van Brandenburg te Parijs te zijn geweest, «tomba dans la disgrâce du Cardinal Mazarin, qui l'accusa d'avoir écrit en Hollande et ailleurs diverses choses secrètes sur sa famille, et des historiettes de cour, particulièrement au sujet des amours de Louis XIV. — on lui signifia en 1658 un ordre de sortir du Royaume. — M Letellier, pour justifier ce traitement écrivit à l'Electeur de Brandebourg que son Ministre étoit un Nouvelliste aux gages de plusieurs Princes».

⁷²⁾ Hatın I.I. bl. 68 en vgl. De waarheid is dat een franschman, Henri Dubourg, in 1745 door de fransche troepen te Frankfort aangehouden, en naar zijn vaderland opgezonden werd.

Saint-Simon (*Mémoires* éd. Chéruel et Regnier I, 263 & vgg.) verhaalt hoe Lodewijk XIV op zekeren dag zoo buiten zich zelve was, over de bespotting van zijnen natuurlijken zoon, den Hertog du Maine, in de hollandsche gazettes, dat hij, zijne gewone zelfbeheersching vergetend, zijn rotting aan stukken sloeg op den rug van een lakei.

⁷³⁾ O. a. werd geklaagd over de vrijheid, welke de Joden genoten, om «allerhande oude en nieuwe Ketters-Boecken over te setten en door den Druck uyt te geven, tot verleydinge van veel eenvoudige, insonderheydt door de Sociniaensche ende nieuwe Ariaensche schriften, die.... nu onlangs sint de Vrede seer veyl hebben beginnen ghedrukt en verkocht te worden.» L. v. Aitzema; *Herstelde Leeuw*, bl. 200.

⁷⁴⁾ Plakkaat van de Staten van Zeeland 22 Maart 1651, en van Holland 19 Sept. 1653.

⁷⁵⁾ *Athenaeum*, Tijdschrift voor Wetenschap en Kunst, j. 1836. over de Vrijheid der drukpers in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, bl. 451.

⁷⁶⁾ *Lettres, Mémoires et Négociations de M. le Comte d'Estrades*, III. 71, waar Lionne hem meldt dat hij geweigerd heeft zekere stukken aan van Beuningen medetedeelen «comme il est certain qu'elles seraient mises sous la presse, quatre jours après qu'on les auroit communiquées» (febr. 1665), en 142: «dès que M. M. les Etats ont eue la conversation que van Beuningen et vous (Lionne) aviez eu sur mon sujet touchant le voyage d'Angleterre, les Gazettes de Haerlem et de La Haye l'ont débité le lendemain, sans y oublier un seul mot.»

⁷⁷⁾ In 1723 werd verboden brieven van Ambassadeurs in de couranten af te drukken, hetgeen nog in 1771 werd herhaald. vg. o. a. Servaas van Rooijen, «Verboden boeken, gedichten, couranten enz. in de 18e eeuw. bl. 31.

⁷⁸⁾ Zoo schrijft Boreel Amb. te Parijs aan de Witt (Brieven van en aan de Witt, I 291, 14 April 1656). «'t is een slecht bewijs eene courante maer ick sende die van 18 Maert, t'Amsterdam ghedruckt — indien de (daarin vermelde) casus niet waerachtig is, soo behoorde de Courantier voorsichtiger geweest te zijn, om die niet te drukken.»

«D'Amsterdamsche Couranten stofferen hier veeltijds les Gazettes du Louvre.» En van Beumingen schrijft uit Stockholm (5 Sept. 1668 H. II. 590) dat hij weinig belangrijks te melden heeft, maar dat het ten minste dienen kan «om de couranten te helpen vullen die het dickmaal beter souden zijn, dat met stoffe van die nature, als van hooge importantie werden opgepropt.»

Zeker is in dit opzicht het verschil tusschen de diplomaten der 17e en die der 19e eeuw opvallend.

⁷⁹⁾ In 1728 werd de Gazette d'Amsterdam te Luik en Genève nage-drukt; in 1786 kreeg zekere Grandmesuil te Weenen een privilege voor het nadrukken der Gazette de Leyde. Hatin bl. 58).

⁸⁰⁾ Hatin, 2de ged. Bibliographie en Sautyn Kluit, over de fransche Amsterdamsche en Leidsche Couranten, in Nijhoffs Bijdragen N. Reeks IV, 1e en 3de stuk.

De oudste bekende fransche courant hier te lande uitgegeven, schijnt te zijn de Nouvelles de divers Quartiers van 1639 — De beroemdste en beste was de zoogen. Gazette de Leyde, eigenlijk Nouvelles Extraordinaires de divers endroits (1680--1798), opgericht door zekeren de la Fond, voortgezet door diens zoon, en later overgenomen door de Luzacs. Over den geest dier Courant, zie Vreede Inleiding tot eene Gesch. der Nederl. Diplomatie IIe ged. 1e st. Bijl. XIX, en Siegenbeek l.l. I 269.

Wellicht ziet op de la Fond wat vermeld wordt in de «Mémoires du Marquis de Sourches (I. p. 193) Maart 1685 «le bruit court que le fameux Gazetier de Hollande, lequel, quoique François, avoit. pendant les dernières guerres, écrit tant de choses insolentes contre la France et contre la personne du Roi, ayant été assez malavisé pour rentrer dans le royaume sous un autre nom que le sien avoit été arrêté et mis à la Bastille.» In eene noot voegt de schrijver daar echter bij: «ce n'étoit pas le grand gazetier qui avoit fait toutes les gazettes pendant la guerre, mais un moine renié qui, s'étant sauvé de France, s'étoit mis à écrire certaines petites gazettes que l'on appeloit des lardons, lesquelles étoient assez plaisantes, mais remplies de beaucoup d'insolences.»

Ibid. III 330 (15 Nov. 1690) Depuis longtemps la Gazette de Hollande

étoit en grande vogue dans l'Europe, mais elle n'étoit pas soupçonnée de dire souvent la vérité.

Wiquefort IV 348 Brief van P. de Groot uit Parijs 11 Dec 1671, «on se plaint toujours de nos gazettes et des discours du vulgaire.»

⁸¹⁾ De hollandsche couranten werden tot in het verre Oosten gelezen. (Hatin II.) Wellicht circuleerde daar eene courant in de italiaansche taal, waarvan sporen voorkomen.

⁸²⁾ Gedurende het geheele bestaan der Republiek werd geklaagd over de onmogelijkheid hier te lande iets geheim te houden.

⁸³⁾ Willem s CGXXXVI. Reeds vroeger had de fransche ambassadeur de Thon geklaagd over «het licentiens drucken hier te lande van eenige boekjens den Staet van Vrankrijk, ende de koninghlijke Familie naedeelig sijnde, sonder die te exprimeeren: dogh men presumeert dat hetselve versoeck sijne relatie heeft op «les amours d'Alcandre, le Divorce Satirique, etc. — daerop de respective Provincien, bij expresse Brieven versoght zijn, ieder in den sijnen daer tegens behoorlijk te voorzien, volgens 't Placaet in den jare 1651 gedaen. (Brieven van de Witt IV. 48 en 49, 3 Dec. 1660. Wiquefort III 9 Lodewijk XIV verzocht (1660) que l'on fit exécuter rigoureusement les ordonnances contre les auteurs des libelles diffamatoires qui se publioient au préjudice de l'honneur du Roy. En in 1663 schreef Lodewijk aan d'Estrades (Lettres II 162 en '63) «La résolution que les Etats ont prise sur Vos plaintes touchant l'abus insupportable des libelles m'a extrêmement plu. Il reste que vous veilliez de près qu'elle soit plus exactement observée qu'elle n'a été par le passé, quand ils ont fait de pareilles défenses.»

Lefèvre Pontalis I 228. La correspondance inédite du Cardinal Mazarin avec l'ambassadeur de France à La Haye, de Thon donne le menu des exigences du gouvernement français: il demandait aux Etats-Généraux de défendre à leurs sujets, sous des peines rigoureuses «d'imprimer à l'avenir aucun livre qui regardât la France, sans avoir obtenu l'autorisation préalable du ministre du roi.» Les Etats, malgré leur bon vouloir ne pouvaient se soumettre à de telles prétentions.» (nov. 1660.)

Ibid II. 107 «Déjà à l'occasion d'un libelle intitulé la Conversion de Madame de le Vallière, et publié quelques années auparavant, Louis XIV avait témoigné combien il tenait «à obtenir une prompte satisfaction de telles insolences.» Lionne ne cessait de renouveler ces plaintes en dénonçant à Pomponne ce qu'il appelait des licences de harenères — Pomponne avait la sagesse de donner au roi de France le conseil de «supporter ce qu'il ne pouvait empêcher» (Juillet 1670) mais cette résignation était intolérable à l'orgueil de Louis XIV et la dignité royale lui semblaient intéressée à ne pas laisser de pareilles offenses impunies »

Holl. Mercurius, jan. 1669, bl. 5. «Men verboot doen in Hollandt de schandaleuse Boeckjes «des amourss des Gaules»,» daarvan Partijen werden op-gehaelt en vernielt.»

⁸⁴) Medegedeeld bij Willems, CCXLVIII en vgg, volgens de «Archives de la Bastille» van Ravausson.

⁸⁵) Plakkaat der Staten-Generaal van 9 Maart 1669.

⁸⁶) Zooals in de keur van Amsterdam van 31 Maart 1661.

⁸⁷) Wiquefort IV, 109 Les Anglois témoignaient un grand ressentiment de quelques tableaux et médailles qu'on avoit faits à l'occasion de ce qui s'estoit passé à Chattam en l'an 1667, et particulièrement de ce qu'on faisoit voir pour de l'argent le vaisseau «Charles» qui avait esté pris sur eux en la dernière guerre. — On parloit surtout d'un tableau que l'on voyait dans l'hostel de ville de Dordrecht qui représentoit la personne de Corneille de Witt avec une inscription insolente et superbe etc. Ibid 115 vgg. 230 «en Hollande on avait fait une médaille avec l'inscription: «procul hinc mala bestia regnis» la figure qu'on y représentoit terrassée, représentoit le Roy.

⁸⁸) Plakkaat der Staten van Holland 9 Aug. en 12 Sept. 1674.

Daarom kon dan ook twee jaren later in het fransch verschijnen, de satirieke roman van S. Bremont op Karel II. «Hattigé ou les amours du roy de Tamaran.» Willems bl. 512.

⁸⁹) Plakkaat der Staten v. Holland en Wesfr. 19 Sept. 1679 verbiedende het «drukken van eenige fransche Couranten alomme binnen de Provincie,» terwijl den nederlandschen courantiërs gelast wordt wel toe te zien niet den minsten aanstoot te geven.

⁹⁰) Négociations de M. le comte d'Avaux en Hollande de 1679 à 1684, Deel V. passim.

⁹¹) Plakkaat van 21 Februari 1686. d'Avaux V. bl. 240.

⁹²) d'Avaux III, 220 (Juni 1684) «On fait mettre dans les Gazettes qu'on enlevoit dans les Provinces de Poitou et dans quelques autres tous les enfants aux pères et mères Huguenots» IV, 303 (Maart 1685) «On répand ici tant d'écrits lorsqu'il s'agit de quelque affaire importante, on a même recours aux Gazettes, parce que tout le Peuple les lit » V, 210, (Dec. 1685). «On a fait insérer une lettre dans la Gazette Flamande de ce pays où on a mis toutes les circonstances les plus fortes pour exciter le Peuple à la compassion pour ceux de la Religion ou plutôt à la fureur contre les Français.» V, 212 «Cependant les Gazettes étaient toutes pleines de mille choses... V. 231 (Jan. 1636) On fit graver en Hollande des tailles douces représentant les différentes sortes de tourmens que l'on faisoit souffrir en France aux gens de la R. P. R. avec un Imprimé François et Flamand, qui contient l'explication de ces tailles douces. VI 44, 253, etc.

Hatin. bl. 194: «Le Gazetier de Rotterdam est devenu si complaisant pour la France, qu'il supprime presque tout ce qui pourrait déplaire à M. d'Avaux» écrit Bayle.

Torcy spreekt in 1711 van «un Français à Rotterdam, nommé des Tournelles, compositeur autrefois de la Gazette.» Journal inédit de J. B. Colbert marquis de Torcy. bl. 360.

De spotprent verbeeldende den «Gazetier de Hollande» — waarvan eene afbeelding te vinden is in het Magasin Pittoresque jaarg. 1645, bl. 104 — schijnt oorspronkelijk ontnomen aan eene teekening van Cornelis Saftleven, «den smaak» voorstellende, en behoorende tot eene série «de vijf sinnen.»

⁸³⁾ Zekere Eustache de Noble de Fonuelières baron de St. Georges schreef van 1683 — 1709 zijne anti-Lardons, die in Nederland streng verboden waren. Een daarvan «Le Mercure ou la Tabatière des Etats d'Hollande juxte la copie imprimée à Hermstat, chez Emerik Hospodar», werd in December 1690 openlijk verbrand.

Hatin p. 122. Bayle schreef aan Minutoli, 3 Dec. 1691 «Le libraire qui contrefaisait à Amsterdam les libelles du sieur Le Noble est en prison, et le marchand qui lui en avait fait venir un exemplaire de Paris a été mis à l'amende» Ibid. bl. 124.

Reeds vroeger waren ook al eens de rollen omgekeerd. Zoo schrijft d'Estrades in maart 1663 (II, 136) l'Electeur de Brandebourg s'est déclaré ennemi de M. de Witt, & j'ai pénétré que le sieur de Witt se veut servir de cette occasion pour se venger de certains libelles que ledit Electeur a fait imprimer et distribuer par la Hollande, qui touchent la réputation du sieur de Witt enz. vg. Wiquefort II 581. «l'Electeur qui n'aimoit point le Grand Pensionnaire s'avisa de faire imprimer et publier une espèce de libelle sous le titre d'une lettre (8 Juillet 1659).»

⁸⁴⁾ Den 29 Mei 1693 vermaande de Regeering van Amsterdam de Courantiers zorg te dragen geene verdichte tijdingen te verspreiden, oprechte berichten te bekomen, niets te vermelden waarmede de vijand zijn voordeel zou kunnen doen; geene aanstootelijke uitdrukkingen te gebruiken jegens den Paus, de kardinalen, de geestelijkheid, gekroonde hoofden enz. de resolutien van den Staat, al waren zij binnen 's lands niet ten eenenmale geheim, niet wereldkundig te maken enz.

⁸⁵⁾ Willems CCXLVI.

⁸⁶⁾ Eerst in verschillende provincien en later bij plakkaat van 10 Febr. 1656 in de geheele Republiek. Desniettemin werd voortgegaan met het drukken van de «Bibliotheca fratrum Polonorum» onder verbloemde plaatsnamen als: «Eleutheropoli apud Irenaeum Philalethium» of «Irenopoli», waartegen met de bestaande plakkaten niets te doen viel.

Later werd ook de «Historia Reformationis Polonicae» verboden.

⁹⁷⁾ Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland, bl. 349 en vgg. J. Colerus. Leven van Spinoza, herdr. bij Nijhoff te 's Gravenhage, 1880. Aldaar wordt bl. 45 vermeld hoe Spinoza's Tractatus Theologico-Politicus in 1674 te Amsterdam werd gedrukt, doch met den valschen titel «Hamburg bij Hendrik Koenraad» verscheen. Het werk werd den 19 Juli 1674 verboden. Tiele III bl. 100 No. 7244.

Later verscheen eene fransche vertaling van S. Glain, onder den verbloemden titel «Traité des cérémonies superstitieuses des Juifs».

⁹⁸⁾ Hatin, bl. 153. Spinoz'as nagelaten werken werden als «profaen, atheïstisch en blasphemant» verboden, bij Plakkaat der Staten van Holland, van 25 Juni 1675, volgens Siegenbeek I, 261, op initiatief van Curatoren der Leidsche Hoogeschool.

Nog in Mei 1735 werden bij Plakkaat der Staten Generaal eenige Spinozistische geschriften verboden.

⁹⁹⁾ Schlosser III. bl. 574. Bekkers werk «ward bekanntlich in allen Sprachen, auch ins Teutsche übersetzt.»

Scheltema, Geschiedenis der Heksenprocessen bl. 250 en 300. Ook Newton schijnt de denkkeelden van Bekker te hebben helpen verspreiden, volgens Kok, Vaderl. Woordenboek. Bijvoegselen in v. B. Bekker, bl. 214.

¹⁰⁰⁾ Nog in 1657 werd te Rome eene nieuwe Instructie «pro formandis processibus in causis strigum» vastgesteld. In Frankrijk werd nog in 1664 zekere Jean Pierre de Orenson en in Zweden in 1670 verscheidene personen wegens tooverij gedood; hetzelfde geschiedde nog in 1769 te Würzburg, in 1750 te Quedlinburg, in 1766 in Oostenrijk, en zelfs in 1782 nog in Zwitserland en in 1783 in Spanje.

De oude wetten tegen de tooverij enz. van Jacobus I voor Engeland en van Maria Stuart voor Schotland, werden eerst in 1736 afgeschaft; in Zweden bestonden zoodanige wetten tot 1779.

¹⁰¹⁾ Geb. te Grave, 1515 gest. 1588.

¹⁰²⁾ De laatste veroordeeling wegens tooverij in Nederland schijnt in 1602 te Zierikzee te hebben plaats gegrepen; sporen van eene beschuldiging wegens tooverij vindt men nog omstreeks 1610, toen eene gewaande heks door Jacob Cats werd vrijgepleit.

¹⁰³⁾ d'Avaux, IV, 294 en '95, V. 144, 153, 185, 191.

¹⁰⁵⁾ In het spotschrift «Avis aux Réfugiés sur leur prochain retour en France» dat in 1690 uitkwam, werd hun aanbevolen, vóór hun terugkeer een quarantaine te maken, om zich van twee, in Nederland opgedane ziekten te zuiveren, «l'esprit de satire et certain esprit républicain qui ne va pas moins qu'à introduire l'anarchie dans le monde, le plus grand fléau de la société civile». Weiss. Histoire des réfugiés protestants de France. II. 112.

¹⁰⁶⁾ d'Avaux. V. 240 »Les Etats Généraux ont fait aussi défense sous peine d'amende, d'imprimer ni de vendre aucun Livre ou Mémoire, où il fut parlé de ce qu'ils appellent la persécution de France.» Koenen, Geschiedenis van de vestiging en den invloed der fransche vluchtelingen in Nederland, bl. 89.

¹⁰⁷⁾ Schlosser, I. Einleitung, § 4. Weiss, I.I. p. 128 «Si l'on songe que l'Académie française fut presque dès son origine une institution toute monarchique, que ses actes étaient trop souvent entachés de flatterie, et que la cour de Louis XIV resta véritablement le centre de la littérature du grand siècle, si l'on songe surtout que les écrivains français étaient courbés sous la loi d'une Eglise dominante, devant laquelle s'inclinaient encore les génies les plus sublimes, on appréciera davantage l'influence vraiment civilisatrice des réfugiés en Hollande, et la haute portée des services qu'ils rendirent à cette contrée et à l'Europe entière, en créant des instruments de publicité indépendants d'un pouvoir ombrageux, en popularisant par leur moyen les principes libéraux qu'ils professaient en politique et en religion, en réalisant ainsi la pensée grande et lumineuse d'une sorte de république littéraire.»

Verscheiden réfugiés werden correctoren, waaraan groote behoefte bestond, of boekdruckers, als Huguetan, Desbordes, Picart, Luzac; ook papierfabrikanten: d'Avaux VI. 258 «Jamais on n'avait songé à faire de Papeteries en Hollande, mais on commença à y en établir qui réussissoient parfaitement bien (Sept. 1688) en bl. 332 «Je sais que de fameux Imprimeurs de ce pays-ci, qui avoient commencé de grands ouvrages avec du papier de France, & qui ne croyaient pas s'en pouvoir passer pour les achever, en font faire en Hollande même, où l'on établit de nouvelles Papeteries: lorsqu'une fois cela aura pris son cours, on ne retournera plus en France chercher du papier, quand on seroit dans la meilleure intelligence du monde.»

Volgens den Tegenw. Staat van Gelderland, bl. 428-30, werden de eerste papiermolens in het begin der 17e eeuw door Martijn Orgel op de Veluwe gesticht. Het daar vervaardigd papier werd vooral naar Engeland uitgevoerd. Volgens Luzac, Holl. Rijkdom II. bl. 331, placht men geregeld papier uit te voeren naar de Oostenrijksche Nederlanden, Frankrijk, Spanje en Portugal. — Wiquefort IV, 154, 1671 les Etats de Gueldre dirent qu'il falloit étendre les défenses jusqu'au Papier, parce qu'il s'en fait quantité dans leur Province, mais on leur dit qu'il ne s'y faisoit pas assez de papier fin, pour se pouvoir passer de celui de France».

¹⁰⁸⁾ d'Avaux, V, 238 Le Ministre Claude fit savoir aux Etats Généraux qu'il y avoit parmi les Ministres Réfugiés de France des Sociniens et des Arminiens et demanda qu'on les examinât.... cela ne

h'exécuta pas dans l'appréhension qu'on ne trouvât effectivement ce que le Ministre Claude avoit dit & que cela ne fit du scandale (févr. 1686.)

Vie de M. Bayle XLIII, «Quelques Ministres Réfugiés, qui étoient alors à Londres, pas soient pour être quands Folérans, et s'étoient même rendus surperts de socinianisme».

¹⁰⁹⁾ Weiss II bl. 110—112.

¹¹⁰⁾ Schlosser, I, bl. 25 *oltaire. Siècle de Louis XI. T. V. p. 193* «Ses propriétés reconues ou soupçonnée ont fait naître enfin la vraie philosophie.» Over de vertaling van Bayles Woordenboek in Deutschland. Schlosser, III, 578-79 587, 602 — Dat Catharina van Rusland zich in hare jeugd gevormd had door de vlijtige lezing van Bayles Dictionnaire is bekend.

¹¹¹⁾ Hatin, bl. 125, 134 On sait le succès qu'obtiurent tout d'abord les Nouvelles de la République des Lettres, l'extrême avidité avec laquelle elles furent recherchées dans tout l'Europe «en bl. 209» C'est en Hollande que prit véritablement naissance la critique périodique et qu'elle s'est développée.

¹¹²⁾ Willems, bl. 362 en 363, Hatin bl. 179 «La contrefaçon est beaucoup plus intéressante que l'original.»

¹¹³⁾ Weiss, I. I. bl. 126 «Les esprits désiseux d'indépendance mais forcés à être prudents, s'estimèrent heureux de trouver dans le journal de Bayle un organe commode à leur timidité, et plus d'un article lui fut envoyé secrètement de Paris. Il lui en vint un de Fontenelle par l'intermédiaire de Basnage, et qui causa une certaine émotion dans le public instruit» etc.

Vie de M. Bayle, XXXI en XXXIII. Les Nouvelles de la République des Lettres ocquirent à M. Bayle l'estime non seulement des particuliers mais même de plusieurs Corps illustres: l'Académie française et la Société Royale d'Angleterre.» Schlosser I 25.

¹¹⁴⁾ Deze was de schoonzoon van den bekenden veelschrijver Gregorio Leti, die, na Italie, Frankrijk en Engeland te hebben moeten ruimen, een schuilplaats te Amsterdam gevonden had, en wiens werken in Nederland werden gedrukt. Paquot, Mémoires II 371 en Willems p. 472.

¹¹⁵⁾ Koenen I. I. Schlosser III, 567, 573, Thomasius schreef in 1692 «Die Freiheit ist es allein was den Holländern, Engländern, ja den Franzosen selbst (vor der Verfolgung der Reformirten) so viel gelehrte Leütte gegeben, da hingegen der Mangel dieser Freiheit die Scharfsinnigkeit der Italiener und den hohen Geist der Spanier unterdrückt IV bl. 272 «Die Journalistik» in Deutschland nl. ging erst später von den schönen Wissenschaften zur Politik über.»

¹¹⁶⁾ Vie de M. Bayle XLIX, Schlosser II Bayle schreef met voorzichtigheid «um Holländern und Franzosen für die Lehre zu gewinnen, die im 18ten Jahrhundert durch Engländer ausgebildet, von den Franzosen aufgenommen und allgemein verbreitet ward.»

¹¹⁷⁾ Macaulay. History of England, IV, ch. XXI, p. 542 en vgg. (Cabt. Ed.)

¹¹⁸⁾ Macaulay IV, ch. XX p. 523 en XXI, 603 en vgg.

¹¹⁹⁾ Een der eersten heette «the Packet-Boat from Holland and Flanders» bl. 605, de engelsche bladen hadden gebrek aan stof, wanneer «the Dutch mails were detained by the West wind.»

¹²⁰⁾ Zijne «Epistola de Tolerantia» werd in 1686 te Gouda gedrukt. Daarna verschenen verschillende opstellen van hem in Le Clercs Bibliothèque Universelle.» Zie o. a. Henri Marion, J. Locke, sa vie et son oeuvre, d'après des documents nouveaux bl. 55, 58, 61. Fransche vertalingen van Locke's geschriften verschenen hier te lande, Ibid. Introd. II. Over Lockes memorie omtrent de vrijheid van drukpers, ibid. bl. 118 en vgg. «En Hollande la libre concurrence avait fait de la librairie une des sources principales de la richesse publique, tout en abaissant le prix et en élevant la valeur typographique des livres. Locke proposa cet exemple à l'émulation de l'Angleterre commerciale en même temps qu'à l'admiration de l'Angleterre cultivée et libérale.»

¹²¹⁾ Schlosser I, 25 en 382.

¹²²⁾ Schlosser II, 400, 402 «Collins flüchtete einige Male nach Holland um den rechtgläubigen Sturm aus zu weichen.»

¹²³⁾ In 1709. Koenen. I. I. bl. 106. Eigenaardig is, dat terwijl de fransche Réfugiés in massa genaturaliseerd werden, de Joden tot 1795 eene afzonderlijke «natie» zijn blijven uitmaken.

¹²⁴⁾ Hatin. 181, 188.

¹²⁵⁾ Zie Vie de Voltaire par le marquis de Condorcet. Ed. 5, bl. 8 & Vie de Voltaire par M. M. bl. 30. Jhr. C. A. v. Sypesteyn, Voltaire, Saint Germain, Cagliostro, Mirabeau in Nederland, bl. 31 en vgg. Merkwaardig is dat dezelfde Mlle. Dunoyer eenige jaren te voren ten huwelijk was gevraagd door den beroemden Jean Cavalier, den aanvoerder der Camisards, die haar in 1701 in den Haag had leeren kennen, toen hij daar eene schuilplaats vond, alvorens zich naar Engeland te begeven. Het is zeker vrij opmerkelijk dien laatsten der Hugenoten en den voorvechter van het Atheïsme op dezelfde vrouw verliefd te zien.

¹²⁶⁾ Later had de Gezant van den Keizer zich te beklagen over de Quintessence, die dientengevolge een tijd lang geschorst schijnt te zijn Hatin bl. 98.

¹²⁷⁾ Schlosser I. bl. 482.

¹²⁸⁾ Beiden waren leerlingen van Newton, die weder veel te danken had aan Chr. Huygens. Zie v. Cappelle, Bijdragen tot de Geschiedenis der Wetenschappen en Letteren in Nederland, bl. 275 en vgg.

¹²⁹⁾ Bij Gosse en Néaulme te 's Gravenhage; in 1707 bij Paupie te 's Gravenhage, in 1732, 1738, 1741, 1743 en 1764 te Amsterdam.

¹³⁰⁾ v. Sypsteyn II. bl. 45 en vgg. Voltaire. Lettres V. II. CLXXIII, 18 Oct. 1740. Vie de Voltaire 1790 p. 276 en 314 «van Duren, le plus insigne fripon de son espèce — fripon de profession et banqueroutier par habitude.»

¹³¹⁾ Zie in «Le Livre, Revue du Monde Littéraire» van 10 Aug. 1882 een artikel van Eugène Muller «Voltaire et le Comte d'Argenson en in de aflevering van 10 Nov. 1882 dat van L. D. Petit «Voltaire et Néaulme, à propos de l'Abrégé de l'Histoire Universelle».

Schlosser III, bl. bl. 459. Voltaire Lettres IV. N°. CXVII, CXXII CXXV. «Je cours risque d'être brûlé, moi qui vous parle, avec la belle histoire de Jean Néaulme. — Néaulme m'a achevé.» CXXXVI «il faut être libraire hollandais pour imprimer tant de sottises.» CXXXII, CLIII, V. XIX, XV.

¹³²⁾ Le Livre II. p. 390 «Voltaire à Néaulme, Colmar, 10 febr. 1755: «Je vous prie au moins d'empêcher M. Rousset, votre ami de me déchirer davantage dans ses feuilles périodiques et d'insulter à mon malheur... il est douloureux pour moi, que votre ami ne cesse de m'outrager.» (Rousset — «le type du réfugié vindicatif» — redigeerde den «Mercure Historique et Politique» Hatin. Bibliographie II, Revues et Petits Journaux, Sautyn Kluit, bl. 224 en 25, v. Sypsteyn, bl. 69 Voltaire aan M. Rigail te Leiden, Berlin 13 Janv. 1758: «Je profite de cette occasion pour vous demander une grâce, c'est d'engager M. Elie Luzac à ne rien imprimer dans les circonstances funestes, où je suis, qui puisse me regarder le moins de monde».

Onder de geschriften die hier tegen Voltaire uitgegeven werden was ook Isaac de Pinto's «Apologie pour la Nation Juive, ou Réflexions sur quelques passages des écrits de M. de Voltaire. Amsterdam 1761, vg. ook Lettres II, CCV en CXII (Saint Hyacinthe).

¹³³⁾ J. Heemskerk Az. Dissertatio de Montesquvio, 1839.

Aan Montesquieu werd ook toegeschreven een in 1727 in Nederland gedrukt geschrift «Considérations sur la Monarchie Universelle en Europe.»—

Voor de gezamenlijke werken van Montesquieu, die in 1765 bij Arkstée en Merxens te Amsterdam en Leipzig verschenen, schreef E. Luzac zijne «Remarques philosophiques et politiques d'un anonyme sur l'Esprit des Lois.»

¹³⁴⁾ Schlosser. II.

¹³⁵⁾ Schlosser I. p. 528. Volgens Hatin was d'Argens ook medewerker aan de «Nouvelle Bibliothèque» die in den Haag verscheen van 1738-44 (Hatin bl. 221) en schreef hij daarna de «Mémoires secrets de la République des Lettres, ou le Théâtre de la Vérité, par l'auteur des Lettres Juives, Amst. 1744-48 (p. 223). Onder den titel van «Histoire de l'Esprit humain,» werden zij in 1765 te Berlijn herdrukt. In 1731 verscheen ook te Amsterdam de bekende roman van l'abbé Précourt «Manon Lescaut».

¹³⁶⁾ Schlosser I. p. 525. De uitgave van La Mettrie's «l'Homme machine» was eene der eerste speculatie van Elie Luzac; deswege aangevallen, schreef hij: «l'Homme plus que machine», ter bestrijding van La Mettrie, zoowel als ter verdediging zijner eigene rechten als boekdrukker. Men zou dat bijna voor eene «réclame» kunnen houden zoo Luzacs edel karakter niet van elders genoegzaam bekend was.

¹³⁷⁾ Schlosser I, 526. Noot 84. De amsterdamsche uitgave der gezamenlijke werken van La Mettrie was voor Frankrijk bestemd.

¹³⁸⁾ Schlosser II. § 3 en vooral de «Lettres inédites de J. J. Rousseau à Marc-Michel Rey publiées par J. Bosscha, 1858.»

Rey gaf uit Rousseau's «Discours sur l'origine et le fondement de l'inégalité parmi les hommes, 1755; Lettre à M. d'Alembert sur les théâtres, 1758; Julie ou la Nouvelle Héloïse, 1761; le Contrat social, en Emile ou de l'Education, 1762, Lettre à l'Archevêque de Paris, en Lettres de la Montagne 1763. In 1772 gaf Rey nog eene nieuwe uitgave van Rousseau's gezamentlijke werken.

¹³⁹⁾ Rousseau à Mad. Bourette 12 Mars 1761 (Oeuvres complètes XII p. 487, éd de 1783) «tous les exemplaires de la «Julie,» qui m'avoient été envoyés de Hollande par mon libraire, sont donnés ou destinés, & je n'ai nulle espèce de relation avec ceux qui les débitent à Paris.»

¹⁴⁰⁾ Schlosser II. § 3. bl. 506. Wagenaar, Vad. Historie, Onm. Vervolg D. XXIII. bl. 217 & '18.

J. Hartog, «Uit het leven van een Tijdschrift» in de Gids, Juni 1877 bl. 467.

¹⁴¹⁾ Rousseau à M. M. 7 Juin 1762 (p. 494) «Je ne saurois concevoir à quel titre, moi citoyen de Genève, je puis devoir compte au Parlement de Paris d'un livre que j'ai fait imprimer en Hollande avec Privilège des Etats-Généraux.»

¹⁴²⁾ 30 Juli 1761. Tot groote ergernis van Rousseau liet Néaulme daarop door! Formey een «Emile Chrétien» vervaardigen om ontslagen te worden van de boeten waarin hij vervallen was, zie Bosscha l.l. p. 182-191 passim.

¹⁴³⁾ Rousseau à M. de..... 6 Mars 1773; (p. 506) «J'ai eu l'imprudence

de lire le mandement que M. l'Archevêque de Paris a donné contre mon livre, la foiblesse d'y répondre & l'étourderie d'envoyer aussitôt cette réponse à Rey. Revenu à moi, j'ai voulu la retirer; il n'étoit plus tems, l'impression en étoit commencée» etc. Maar weinige dagen later 27 Maart 1763, schrijft hij aan Madame *** (p. 512) «Ne jugeant pas cet écrit indigne d'une réponse, j'en ai fait une qui a été imprimée en Hollande.» Voltaire au marquis d'Argence, 22 Avril 1763 «il est fort difficile d'en avoir des exemplaires.» Bij Rey verscheen ook in 1761 de «Théologie portative» van den baron d'Holbach, onder het pseudoniem van Bernier. Zie Ch. Henry, Correspondance inédite de Condorcet et de Turgot, p. 18.

Ibid p. 207, Condorcet à Turgot. «Je lisais hier un livre imprimé chez Marc. Michel, comme tous les livres raisonnables.»

¹⁴⁴) Schlosser, D. IV. bl. 32 «Der Druck ward in Holland besorgt, und das Buch plötzlich und unvermuthet in die Welt geworfen, wirkte, in Frankreich, und in der französischen, damals stoltzes Aristokraten unterworfenen Schweiz, auf ähnliche Weise, wie Junius' Briefe in England» enz. Bosscha bl. 212 «Rey donna deux éditions à la fois des Lettres de la Montagne»

¹⁴⁵) Bosscha bl. 245, Januari 1765. Rousseau à Madame de V. 3 Fevr. 1765 (p. 595) «Le conseil de *** souffle le feu tant ici qu' en Hollande.»

Rousseau à M. D. 7 Févr. 1765 (p. 597) «Vous savez que mon livre fut brûlé le 22 à La Haye. Rey me mande que l'Inquisiteur a écrit dans ce pays-là beaucoup de lettres & que le Ministre Ch. de Geneve s'est donné de grands mouvements. Au surplus on laisse Rey fort tranquille. Tout cela n'est-il pas plaisant? cette affaire s'est traitée avec beaucoup de secret et de diligence, car le C^e de B. (Bentinck?) qui m'écrivit peu de jours auparavant n'en savoit rien» enz.

¹⁴⁶) Ibid. bl. 265 en '66, 270 «Je me suis senti une répugnance invincible à passer par un pays où sans rime ni raison, sans ombre d'intérêt ni de justice, on m'a de gayeté de coeur traité plus injustement, plus malhonnêtement, plus brutalement même que dans les pays où j'avais les plus violents ennemis personnels» enz. Naar het schijnt hadden zoowel Rey, als Graaf Bentinck van Rhoon aan Rousseau eene schuilplaats in Nederland aangeboden.

¹⁴⁷) Wagenaar D. XXIII bl. 365, en N. Nederl. Jaarboeken 1764, bl. 962. Een ander werk «l'Evangile de la Raison» werd tegelijkertijd verbrand. In 1765 verboden de Staten van Friesland de vertaling van Voltaire's werk «Sur la tolérance en matière de religion.» Hartog De Spectatoriale Geschriften 259 263. Lettres de Voltaire VIII lettre CCXCV 26 Dec. 1764 à M. Damilaville «Savez-vous que

Marc-Michel Rey imprimeur de Jean-Jacques a eu l'abominable impudence de mettre sous mon nom le Jean Meslier, ouvrage connu de tout Paris pour être de ce pauvre prêtre, le Levinon, des cinquante de La Méttrie; l'Examen de la religion, attribué à Saint Evremond etc. Tout a été incendié à la Haie avec le Portatif; voilà une bombe à la quelle on ne s'attendait pas» En L. CCXCVII 31 Déc. 1764 «Jean Jacques a fait imprimer le sermon des cinquante et d'autres brochures par son libraire d'Amsterdam, Marc Michel Rey, sous le titre de Collection complète des oeuvres de M. de V.»

¹⁴⁸⁾ Wagenaar D. XXIV p. 335 en vgg. Hartog, de Spectatoriale Geschriften van 1741-1800, bl. 251-258.

¹⁴⁹⁾ Zie het Berigt wegens het leven en de Geschriften van Elie Luzac, «door Prof. Gras, in de «Algem. Konst- en Letterbode» jaargang 1813, N°. 54,—56, in het fransch vertaald door Mr. A. R. Falck in Millins, Magazin Encyclopédique, 1813 IV. 308—333.

Het stuk zelf in N. Nederl. Jaarboeken, voor 1770, bl. 783—896.

¹⁵⁰⁾ Behalve zijne bovenvermelde wederlegging van La Mettrie, gaf Luzac in 1759 uit «Essai sur la liberté de produire ses sentiments, au Pays libre, pour le Bien Public, avec Privilège de tous les véritables philosophes» — Voorts schreef hij tegen Montesquieu «Remarques sur l'Esprit des Lois», tegen het Contrat social «Lettre d'un Anonyme à M. J. J. Rousseau,» 1766, en eindelijk tegen den Emile «Seconde lettre d'un Anonyme à M. J. J. Rousseau, contenant un examen, suivi d'un plan d'éducation.» 1767.

¹⁵¹⁾ N. Ned. Jaarboeken, 1770. bl. 874.

¹⁵²⁾ Hollands Rijkdom (1783) II 328 en vgg. «De hollandsche boekhandel heeft gedurende eene eeuw zig verrijkt met het drukken van boeken, van welke hun de manuscripten uit Frankrijk gezonden werden, of die zij op de fransche drukken nadrukten: of die voor hen hier te lande bearbeid werden, waartoe de vrijheid van ons land, als eene schuilplaats tegen de onverdraagzaamheid en vervolging, gelegenheid heeft gegeven. De vrijheid van drukpers heeft de boekneering hier te lande, langen tijd doen bloeien boven alle anderen enz. IV, bl. 422 en vgg. «Verscheiden oorzaken hebben onzen hollandschen boekhandel tot dat toppunt gebracht, waarop die geweest is, 1° de menigte van geleerden, welke in Holland gewoond en der geleerde wereld eere toegebracht hebben; 2° de goedkoop van 't papier; 3° de fraaiheid onzer drukletteren; 4° onze oplettendheid om fraai te drukken; 5° de matige prijs voor welken wij onze drukken konden leveren; 6° de vrijheid van drukpers. Dit laatste heeft vooral veel toegebracht, om den boekhandel in Holland te doen bloeien. Doch van al die opgenoemde voordeelen is ons niets overgebleeven dan losbandigheid in de plaats

van vrijheid, en al het andere is weg. Men heeft elders zoo goed papier en beter koop als bij ons; men drukt elders zoo goed en beter koop als bij ons; men snijdt elders letters en giet zoogoed en beter koop als bij ons; en het mag bij ons van pruil- en schotschrijveren overvloeien, maar onze hollandsche boekhandel lijdt geen last aan overvloed van geleerde werken, ofschoon er zijn, die de eer van onze Natie in dens, dit opzicht nog ophouden.»

Zoo ook Swildens; zie mr. W. B. S. Boeles «de Patriot J. H. Swildens, bl. 23, 91, 197, 199.

¹⁵²⁾ Mirabeau kwam in Oct. 1776 met Sophie de Monnier, onder den naam van M. & Mme de Saint-Mathieu te Amsterdam aan. In Mei 1777 werden beiden uitgeleverd. In 1788 schreef hij zijn «Avis aux tataves sur le Stathoudérat.» Zie het aangehaalde werk van v. Sypseyn.

Ook Diderot schijnt zich in 1773 hier te lande te hebben opgehouden «Lettres de Voltaire à d'Alembert, II 202

¹⁵³⁾ Schlosser IV, § I bl. 19-23.

¹⁵⁴⁾ v. Hogendorp, Bijdragen tot de Huishouding van Staat, IX. a. bl. 377.

Buijs, De Grondwet I. p. 56. Bij Besluit van den Souvereinen Vorst van 24 Jan 1814 werd de fransche censuur afgeschaft, als in strijd, met de liberale denkwijze waarop elk rechtgeaard Nederlander den hoogsten prijs stelt, en die steeds het gouvernement dezer landen heeft gekenschetst.»

¹⁵⁵⁾ Wheaton, Histoire des progrès du droit des gens. I, Intr. bl. 53 en vgg

¹⁵⁷⁾ Wheaton l.l. I. 171 & '72, v. Rees, Gesch. der Staath. I, 246 & '47.

¹⁵⁸⁾ Wheaton I. 165—'67 v. Rees I, 244 & 45.

¹⁵⁹⁾ Wheaton I, 289, 290 en vgg. Star Numan, Corns. v. Bijkershoek, zijn leven en zijne Geschriften. 299, —328.

Tot de Nederlanders die voorts tot ontwikkeling van het volkenrecht hebben bijgedragen, behooren Barbeyrac en Luzac met name te worden genoemd.

¹⁶⁰⁾ Schlosser IV, § 3 bl. 50 en 57.

¹⁶¹⁾ Siegenbeek, Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool I. 33, 62, 69, 71, 225, 265, 287.

De lessen van J. J. Vittrarius lokten vooral een groot aantal aanzienlijke Duitschers naar deze Hoogeschool, welke toevloed ook nog onder zijne beroemde opvolgers Weis en Pestel, vrij aanmerkelijk was. Doch niemand was er, die der Hoogeschool, in de eerste helft der 18^e eeuw eene grootere vermaardheid bijzette en dezelve van wijd en zijd, maar

bovenal uit Engeland drukker deed bezoeken, dan de Nederlandsche Hippocrates Boerhaave.

Onder Boerhaaves leerlingen is in de eerste plaats Linnaeus te noemen, en voorts van Swieten, de lijfarts van Maria Theresia, door wien de invoering der koepokinenting in Oostenrijk krachtig werd bevorderd (Arneth, Maria Theresia's, letzte Regierungs zeit I, 335 & '36. v. Swieten raadde ook de keizerin menigen vrijzinnigen maatregel op staatkundig gebied, zoo b. v. om Montesquien's «Esprit des Lois» niettegenstaande den tegenstand der Jezuïeten vrij te laten verkoopen. Arneth. Ibid. I. bl. 197.

¹⁰²⁾ Bij de viering van het tweede eeuwfeest der leidsche Hoogeschool werd dat openlijk erkend. Zie Hartog, «De Spectatoriale Geschriften van 1741 tot 1800, bl. 154.

